SOLAPUR UNIVERSITY, SOLAPUR
Revised Semester Pattern Syllabus
B. A. /B.Com. /B.Sc. – I
Compulsory English
Teaching years: 2013-14, 2014-15, 2015-16
Examinations: 2014, 2015, 2016

Objectives:

1. To strengthen the reading comprehension skills of students
2. To develop their literary sensibility and critical appreciation skills
3. To raise the students' level of proficiency and competence

Text book prescribed:

ON TRACK- ENGLISH SKILLS FOR SUCCESS

(Orient Black swan Private Limited)

The Text will include prose passages, poetry, grammar and communication skills

Semester I

I. Prose

Units: 1, 2, 3

II. Poetry

Poems: 1, 2

III. Grammar

Units: 1, 2, 3

IV. Communication Skills

Units: 1, 2, 3

Semester II

I. Prose

Units: 4, 5, 6

II. Poetry

Poems: 3, 4

III. Grammar

Units: 4, 5, 6

IV. Communication Skills

Units: 4, 5, 6

SOLAPUR UNIVERSITY, SOLAPUR

Revised Semester Pattern Syllabus

B.A. Part- I

Optional English- Paper 1

Semester I: Introduction to Literature

(2013-14, 14-15, 15-16)

Title of the course: - B.A part I

1) **Introduction**: - To introduce One Act Play as a form of literature to the students.
2) **Objectives of the course** :-
    - To acquaint the students with the minor forms of Literature.
    - To initiate students and provide a firsthand experience of reading the literary text.
    - To acquaint the students with literary and critical terms/concepts
    - To acquaint the students with lyrical types

SEMESTER I

Syllabus

❖ **Survey Topic** :

- One Act Play as a minor form of Literature (Definition, Elements, characteristics and development of One Act Play)

❖ Four One Act Plays

1) *The Boor – Anton Chekhov*
2) *St. Valentine's Day – Annie Eliot*
3) *The House Keeper – Robert Frost*
4) *The Man With the Flower in His Mouth – Luigi Pirandello*

❖ The poetry section will include

1) *John Milton - On His Blindness (Sonnet)*
2) *Lord Byron – She Walks in Beauty (Song/ Lyric)*
3) *Edgar Allan Poe – Annabelle Lee (Ballad)*
4) *Alexander Pope – Ode on Solitude (Ode)*
5) *Alfred Tennyson – Break, Break, Break (Elegy)*

❖ Literary and Critical Terms/concepts

1) Simile 2) Metaphor 3)Personification 4) Alliteration 5) Onomatopoeia 6) Antithesis 7) Rhyme 8) Rhythm 9) Tone 10) Hyperbole 11) Satire 12) Inversion

SEMESTER: II

Introduction to Language

Syllabus

1) **Language**:
   1.1 Definition
   1.2 Characteristics of language
   1.3 Human languages and Animal communication
   1.4 Speeches and writing

2) **Phonology**:
   2.1 Speech mechanism
   2.2 Phonemes
   2.3 Description of sounds (Three Term labels)
   2.4 Phonemic transcription and word stress.
   2.5 Weak Forms
   2.6 Basic Intonation patterns

3) **Morphology**:
   3.1 Definition of morpheme and morphology.
   3.2 Types of morphemes –Free and Bound.
   3.3 Morphological processes-Major and Minor
   3.4 Major Word Formation Processes- e.g. (Affixation, prefixes, infixes, suffixes and their types)
   3.5 Minor Word formation processes-e.g. (Reduplication, clipping, blending, acronym etc.)
   3.6 Labelled Morphological Analysis

Reference Books

- Twelve Classic One-act Plays (10 Edition) By Mary Carolyn Waldreop
- An Introduction to Modern One Act Plays by Marshall Cassady Pub Macgraw-Hill/ Glenoe 1991
- Pelican Guide to English poetry by Boris Ford
- A Description and English- " Derbyshire A.E.
- Language and its Structure : Langacker R.W.
- A Course in Modern Linguistics- Hockett Charles.
- Spoken English for Indian- Bansal and Harison
- Better English pronunciation-J.D O'connor.
- An Introduction to the structure and phonetics of English by S. Velayudhan and K.P. Mahanan

SOLAPUR UNIVERSITY, SOLAPUR

Revised Semester Pattern Syllabus

B.A. Part I – Linguistics (Opt.) Paper-I

Title: Introduction to Linguistics

Revised Syllabus

(2013-2014, 2014-2015, 2015-2016)

Objectives:

- To familiarize students with the nature of language in general.
- To introduce students to linguistics as a discipline of knowledge.
- To introduce key concepts in the study of language and develop interest about the discipline in them.

Semester – I

Course Contents

1. **Basics of Linguistics:**
   - 1.1 Nature and characteristics of human language
   - 1.2 Animal communication system and human language
   - 1.3 What is Linguistics?
   - 1.4 Levels of Linguistic Analysis: Phonetics, Phonology, Morphology, Syntax and Semantics
2. **Phonetics and Phonology:**
   - 2.1 Difference between phonetics and phonology
   - 2.2 Articulatory phonetics

2.2.1 Speech Mechanism: initiation, phonation and articulation

2.2.2 Classification and Description of Speech Sounds of English

2.2.3 Phonemic transcription of words with stress

2.3 Phonology

2.3.1 Concept of phoneme

2.3.2 Minimal pairs

2.3.3 Syllable structure (CV structure)

Books Recommended:

- Verma and Krishnaswamy: *Modern Linguistics: An Introduction*
- Crystal, David: *A Course in Modern Linguistics*
- Balasubramanian, T: *A Textbook of English Phonetics for Indian Students*
- Bansal and Harrison: *Spoken English for India*
- Quirk, R. and S. Greenbaum: *A University Grammar of English*
- Lyons, John: *Language and Linguistics*

Palmer: *Semantics*

Semester II

Course Contents

3. Morphology:

3.1 What is morphology?

3.2 Morpheme and its types

3.3 Word formation processes: Major and Minor

3.4 Morphological Analysis (labeled tree diagram)

4. Semantics

4.1 What is semantics?

4.2 Semantics of words

4.2.1 Synonyms

4.2.2 Antonymy

4.2.3 Polysemy

4.2.4 Homonymy

4.2.5 Collocations

Books Recommended:

- Verma and Krishnaswamy: *Modern Linguistics: An Introduction*
- Crystal, David: *A Course in Modern Linguistics*
- Balasubramanian, T: *A Textbook of English Phonetics for Indian Students*
- Bansal and Harrison: *Spoken English for India*
- Quirk, R. and S. Greenbaum: *A University Grammar of English*
- Lyons, John: *Language and Linguistics*
- Palmer: *Semantics*
- Akmajian, Andrian: *An Introduction to Language and Communication*
- Jones, Daniel: *English Pronouncing Dictionary*

SOLAPUR UNIVERSITY, SOLAPUR
Revised Semester Pattern Syllabus
B. A. /B.Com. /B.Sc. – I
Compulsory English
Teaching years: 2013-14, 2014-15, 2015-16
Examinations: 2014, 2015, 2016

Objectives:

1. To strengthen the reading comprehension skills of students
2. To develop their literary sensibility and critical appreciation skills
3. To raise the students' level of proficiency and competence

Text book prescribed:

ON TRACK- ENGLISH SKILLS FOR SUCCESS

(Orient Black swan Private Limited)

The Text will include prose passages, poetry, grammar and communication skills

Semester I

I. Prose

Units: 1, 2, 3

II. Poetry

Poems: 1, 2

III. Grammar

Units: 1, 2, 3

IV. Communication Skills

Units: 1, 2, 3

Semester II

I. Prose

Units: 4, 5, 6

II. Poetry

Poems: 3, 4

III. Grammar

Units: 4, 5, 6

IV. Communication Skills

Units: 4, 5, 6

सोलापुर विश्वविद्यालय, सोलापुर

सुधारीत सत्र पध्दति पाठ्यक्रम

बी. ए. भाग-1 (हिंदी)

हिंदी ऐच्छिक (Optional) प्रश्नपत्र - I

साहित्य विविधा एवं व्यकरण

अध्यापन वर्ष - 2013-14, 2014-15, 2015-16

प्रथम सत्र (I-Semester)

(प्रस्तुत पाठ्यक्रम का निर्माण विश्वविद्यालय अनुदान आयोग, नई दिल्ली की मॉडेल पाठ्चार्या के आलोक में किया गया है।)

उद्‌देश्य -

1. छात्रों को हिंदी के प्रतिनिधि गद्‌यकारों एवं कवियों से परिचित कराना ।
2. छात्रों में हिंदी साहित्य के प्रति अभिरुची संवर्धित करना ।
3. छात्रों में राष्ट्र के प्रति प्रेम एवं सामाजिक प्रतिबद्‌धता की भावना विकसित करना ।
4. छात्रों को हिंदी के समुच्चरित शब्दों (शब्दयुग्मों) से परिचित कराकर हिंदी भाषा की अर्थभेद की सूक्ष्म छटाओं से अवगत कराना ।
5. छात्रों को लिंग, वचन, कारक तथा क्रिया के आधार पर वाक्य शुध्दिकरण की विधि से अवगत कराना ।
6. छात्रों को हिंदी भाषा के विभिन्न मुहावरों से परिचित कराकर उनका वाक्य में प्रयोग करने की विधि समझ़ाना ।
7. छात्रों को देवनागरी लिपि में लिखे जानेवाले हिंदी अंकों से परिचित कराना ।
8. छात्रों की विचार क्षमता तथा कल्पनाशीलता को बढ़ावा देना ।
9. छात्रों को मानक हिंदी वर्णमाला से अवगत कराना ।

पाठयपुस्तक - **साहित्यालोक**

पाठयविषय :

क. गद्य -

1) तुम किसकी हो बिन्नी (कहानी) - मैत्रेयी पुष्पा
2) मंगर (रेखाचित्र) - रामवृक्ष बेनीपुरी
3) मैं नास्तिक क्यों हूँ ?(लेख) - भगतसिंह
4) अमृतसर आ गया है - भीष्म सहानी
5) कर्मवीर डॉ. भाऊराव पाटील से साक्षात्कार - संवाददाता, दैनिक तरुण भारत
अनुवादक - डॉ. सदाशिव कदम

ख. पद्य -

1) कबीर के पद - कबीर
2) रविदास के पद - रविदास
3) विधृता - मैथिलीशरण गुप्त
4) सुख-दु:ख - सुमित्रानंदन पंत
5) प्रेत का बयान - नागार्जुन
6) कहाँ तो तय था चरागा हर एक घर के लिए - दुष्यंतकुमार
7) सात भाइयों के बीच चम्पा - कात्यायनी

ग. व्याकरण

1) मानक हिंदी वर्णमाला
2) मानक वर्तनी के नियम
3) वाक्य शुध्दिकरण (काल, लिंग, वचन, क्रिया और कारक आधार पर)

सोलापुर विश्वविद्यालय, सोलापुर

सत्र पध्दति पाठ्यक्रम

बी. ए. भाग-1 (हिंदी)

हिंदी ऐच्छिक (Optional) प्रश्नपत्र - I

साहित्य विविधा एवं हिंदी व्याकरण

द्वितीय सत्र (II-Semester)

अध्यापन वर्ष - 2013-14, 2014-15, 2015-16

पाठ्यक्रम -

क. गद्य-

1) दोपहर का भोजन (कहानी) - अमरकांत
2) भ्रष्टाचार का दानव (लेख) - नागार्जुन
3) रंग में भंग (एकांकी) - शंकर पुणतांबेकर
4) ऐनक (व्यंग्य) - बेढ़ब बनारसी
5) पहाड पर अलख (संस्मरण) - कुबेर दत्त
6) आयदान (आत्मकथा अंश) - उर्मिला पवार

ख. पद्य -

1) मीराबाई के पद - मीराबाई
2) रहीम के दोहे - रहीम
3) हम दिवानों की क्या हस्ती - भगवतीचरण वर्मा
4) जनतंत्र का जन्म - रामधारी सिंह 'दिनकर'
5) आओ हम पथ से हट जाए - हरिवंशराय बच्चन
6) वीरों का कैसा हो बसंत - सुभद्राकुमारी चौहान
7) अपनी जमीन तलाशती बेचैन स्त्री - निर्मला पुत्तल

ग) व्यकरण :

1) 1 से 100 तक हिंदी अंको का देवनागरी लिपि में लेखन
2) शब्दयुग्म (परिशिष्ट के आधार पर) अर्थ और वाक्य में प्रयोग
3) मुहावरें एवं कहावते (परिशिष्ट के आधार पर) अर्थ और वाक्य में प्रयोग

प्रश्नपत्र का स्वरुप एवं अंक विभाजन

प्रश्न 1	दस बहुविकल्पी प्रश्न (पूरे पाठयक्रम पर)	10
प्रश्न 2	दो अंक वाले लघुत्तरी प्रश्न ('ग' विभाग, व्याकरण पर) (छः में से पाँच)	10
प्रश्न 3	संसदर्भ व्याख्या ('ख' विभाग, पद्य पर) (तीन में से दो)	10
प्रश्न 4	दीर्घोत्तरी प्रश्न ('क 'और 'ख' विभाग पर एक - एक) (दो में से एक)	10
प्रश्न 5	दीर्घोत्तरी प्रश्न ('क' विभाग, गद्य पर)	10

1. Structure of the courses :-

A) Each paper of every subject for Arts, Social Sciences & Commerce Faculty shall be of 50 marks as resolved by the respective faculties and Academic Council.

B) For Science Faculty subjects each paper shall be of 50 marks and practical for every subject shall be of 50 Marks as resolved in the faculty and Academic Council.

C) For B. Pharmacy also the paper shall be of 50 marks for University examination. Internal marks will be given in the form of grades.

D) For courses which were in semester pattern will have their original distribution already of marks for each paper.

E) For the faculties of Education, Law, Engineering the course structure shall be as per the resolutions of the respective faculties and Academic Council.

2. Nature of question paper:

A) Nature of questions.

"20% Marks - objectives question" (One mark each and multiple choice questions)

"40% Marks - Short notes / Short answer type questions / Short Mathematical type questions/ Problems. (**2 to 5** Marks each)

"40% Marks - Descriptive type questions / Long Mathematical type questions / Problems. (**6 to 10** Marks each)

B) Objective type question will be of multiple choice (MCQ) with four alternatives. This answer book will be collected in first 15 minutes for 10 marks and in first 30 minutes for 20 marks. Each objective question will carry one mark each.

C) Questions on any topic may be set in any type of question. All questions should be set in such a way that there should be permutation and combination of questions on all topics from the syllabus.As far as possible it should cover entire syllabus.

D) There will be only five questions in the question paper. All questions will be compulsory. There will be internal option (40%) and not overall option. for questions 2 to 5.

3. Practical Examination for B. Sc. I. will be conducted at the end of second semester.

4. Examination fees for semester Examination will be decided in the Board of Examinations.

The structures of all courses in all Faculties were approved and placed before the Academic Council. After considered deliberations and discussion it was decided not to convene a meeting of the Academic Council for the same matter as there is no deviation from any decision taken by Faculties and Academic Council. Nature of Question Paper approved by Hon. Vice Chancellor on behalf of the Academic Council.

सोलापुर विश्वविद्यालय, सोलापुर

सत्र पध्दति पाठ्यक्रम

बी. ए./बी. कॉम. भाग-1 (हिंदी)

हिंदी आवश्यक

प्रथम सत्र (I Semester)

अध्यापन वर्ष - 2013-14, 2014-15, 2015-16

पाठ्यविषय-

साहित्यधारा और व्यावहारिक हिंदी :

क) गद्य विभाग

1.	एक पारमिता	हिमांशु जोशी
2.	स्वावलंबी शिक्षा महर्षी	अनु डॉ. एम. डी. शिंदे मूल लेखक - प्राचार्य अण्णासाहेब मगदूम
3.	इंस्पेक्टर मातादीन चांद पर	हरिशंकर परसाई
4.	नाखून क्यों बढ़ते हैं	हजारीप्रसाद द्विवेदी

ख) पद्य विभाग

1)	कबीर के दोहे	कबीर
2)	गीत - अगीत	रामधारी सिंह 'दिनकर'
3)	रुप विभ्रमा चाँदनी	गिरीजाकुमार माथुर
4)	एक अजीब-सी मुश्किल	कुँवर नारायण
5)	देवपुत्रों से हुई मुलाकात	चंद्रकांत देवताले
6)	इन्हें बचाओ ! इन्हें बचाओ!!	विश्वनाथ प्रसाद तिवारी
7)	श्राध्द का अन्न	अरुण कमल

ग) व्यावहारिक हिंदी और व्याकरण

1. शब्द युग्म (परिशिष्ट)
2. अनुवाद (एक या दो वाक्यों का अनुवाद पूछिए)
3. विराम चिन्ह

सोलापुर विश्वविद्यालय, सोलापुर

सत्र पध्दति पाठ्यक्रम

बी. ए./बी. कॉम. भाग-1 (हिंदी)

हिंदी आवश्यक

द्वितीय सत्र (II Semester)

अध्यापन वर्ष - 2013-14, 2014-15, 2015-16

पाठ्यविषय-

साहित्य धारा और व्यावहारिक हिंदी :

क) गद्य विभाग

1.	मलबे का मालिक (कहानी)	मोहन राकेश
2.	बलवंत सिंह (रेखाचित्र)	रामवृक्ष बेनीपुरी
3.	सूर्यकांत त्रिपाठी निराला	
4.	भूतपूर्व प्रेमिकाओंको पत्र	शरद जोशी

ख) पद्य विभाग

1.	रहीम के दोहे	रहीम
2.	बेटा	ममता कालीया
3.	कचरा बीनने वाली लड़कियाँ	भगवत रावत
4.	घना पक्षी विहार	इब्बार रब्बी
5.	मोबाईल पर उस लड़की की सुबह	वीरेन डंगवाल
6.	बहन	राजेश जोशी
7.	भरी हुई बस में लाल साफेवाला आदमी	कुमार अंबुज

ग) व्यावहारिक हिंदी और व्याकरण

1. पत्र लेखन (आवेदन पत्र , क्रयादेश पत्र, पदाधिकारियों के नाम पत्र)
2. कारक (अर्थ और प्रयोग)

प्रश्नपत्र का स्वरुप एवं अंक विभाजन

प्रश्न 1	दस बहुविकल्पी प्रश्न (पूरे पाठयक्रम पर)	10
प्रश्न 2	दो अंक वाले लघुत्तरी प्रश्न ('ग' विभाग, व्याकरण पर) (छ: में से पाँच)	10
प्रश्न 3	संसदर्भ व्याख्या ('ख' विभाग, पद्य पर) (तीन में से दो)	10
प्रश्न 4	दीर्घोत्तरी प्रश्न ('क 'और 'ख' विभाग पर एक - एक) (दो में से एक)	10
प्रश्न 5	दीर्घोत्तरी प्रश्न ('क' विभाग, गद्य पर)	10

1. Structure of the courses:-

A) Each paper of every subject for Arts, Social Sciences & Commerce Faculty shall be of 50 marks as resolved by the respective faculties and Academic Council.
B) For Science Faculty subjects each paper shall be of 50 marks and practical for every subject shall be of 50 Marks as resolved in the faculty and Academic Council.
C) For B. Pharmacy also the paper shall be of 50 marks for University examination. Internal marks will be given in the form of grades.
D) For courses which were in semester pattern will have their original distribution already of marks for each paper.
B) For the faculties of Education, Law, Engineering the course structure shall be as per the resolutions of the respective faculties and Academic Council.

2. Nature of question paper:
A) Nature of questions.

"20% Marks - objectives question" **(One mark each and multiple choice questions)**
"40% Marks - Short notes / Short answer type questions / Short Mathematical type questions/ Problems. **(2 to 5 Marks each)**
"40% Marks - Descriptive type questions / Long Mathematical type questions / Problems. **(6 to 10 Marks each)**

B) Objective type question will be of multiple choice (MCQ) with four alternatives. This answer book will be collected in first 15 minutes for 10 marks and in first 30 minutes for 20 marks. Each objective question will carry one mark **each.**

C) Questions on any topic may be set in any type of question. All questions should be set in such a way that there should be permutation and combination of questions on all topics from the syllabus. As far as possible it should cover entire syllabus.

D) There will be only five questions in the question paper. All questions will be compulsory. There will be internal option **(40%)** and not overall option. **for questions 2 to 5.**

3. Practical Examination for B. Sc. I. will be conducted at the end of second semester.

4. Examination fees for semester Examination will be decided in the Board of Examinations.

The structures of all courses in all Faculties were approved and placed before the Academic Council. After considered deliberations and discussion it was decided not to convene a meeting of the Academic Council for the same matter as there is no deviation from any decision taken by Faculties and Academic Council. Nature of Question Paper approved by Hon. Vice Chancellor on behalf of the Academic Council.

सृजनरंग

सृजनरंग

भाग – १

सोलापूर विद्यापीठ, सोलापूर

बी.ए. भाग १, आवश्यक मराठी

बी. कॉम. भाग १ – मराठी

(अभ्यासक्रमानुसार २०१३–२०१४–२०१५–२०१६)

प्रमुख संपादक
प्रा. डॉ. कृष्णा इंगोले
अध्यक्ष, मराठी अभ्यास मंडळ,
सोलापूर विद्यापीठ, सोलापूर

सोलापूर विद्यापीठ, सोलापूर

बी. ए. भाग १ (मराठी) आवश्यक बी. कॉम भाग १ मराठी या पाठ्यक्रमासाठी ङ्कसृजनरंगङ्ख या पुस्तकाचे संपादक मंडळ याप्रमाणे आहे.

१ डॉ. कृष्णा इंगोले – अध्यक्ष – सांगोला महाविद्यालय,सांगोला
२ डॉ. भारती रेवडकर – सदस्य – शिवाजी महाविद्यालय, बार्शी
३ डॉ. महादेव देशमुख – सदस्य – संगमेश्वर महाविद्यालय, सोलापूर
४ डॉ. श्रुती वडकबाळकर – सदस्य – ए. आर. बुर्ला महिला महाविद्यालय, सोलापूर
५ डॉ. बिरा पारसे – सदस्य – शिवाजी महाविद्यालय बार्शी
६ डॉ. देवानंद सोनटक्के – सदस्य – के.बी.पी. महाविद्यालय,पंढरपूर
७ डॉ. बाळासाहेब दास – सदस्य – विठ्ठलराव शिंदे कला महविद्यालय, टेंभूर्णी

भूमिका

सोलापूर विद्यापीठाच्यावतीने बी.ए. भाग १ आवश्यक मराठी व बी.कॉम भाग १ मराठी विषयाचे नवीन अभ्यासक्रम तयार केले जात आहेत. त्यासाठी मराठी अभ्यासमंडळाने उपसमिती नेमली होती. त्यांनी संपादित केलेला ङ्कसृजनरंगङ्ख हा ग्रंथ आपल्या हाती देताना अत्यंत आनंद होत आहे. या वर्गातील विद्यार्थ्यांचा वयोगट, त्यांची आकलनक्षमता, भाषा आणि साहित्याविषयीची जाण, मराठी साहित्यातील कालखंड वङमयीन प्रवृत्ती, लेखक, वाङमय प्रकार, मराठी भाषेचा विविध पातळ्यावरील वापर इत्यादी गोष्टी विचारात घेऊन या ग्रंथाचे संपादन केले आहे.

विद्यार्थ्यांमध्ये मराठी भाषा समर्थपणे वापरण्याची क्षमता निर्माण व्हावी, साहित्याच्या वेगवेगळ्या प्रकाराचे आकलन, आस्वाद आणि विश्लेषण करता यावे, साहित्यात मांडलेल्या विषमाच्या अनुषंगाने जीवनातील प्रश्नांना सामोरी जाता यावे या उद्देशाने या ग्रंथाचे संपादन केले आहे. भाषा, समाजख संस्कृती, साहित्य आणि आजचे सामाजिक वास्तव याचा अनुबंध लक्षात घेऊन, गद्य-पद्य वेच्यांची निवड केली आहे. ङ्कसृजनरंगङ्ख हा ग्रंथ विद्यार्थ्यांच्या सर्वांगिण व्यक्तिमत्त्व विकासाला मदत करेल असा विश्वास वाटतो. ग्रंथनिर्मिती करण्यासाठी लेखक, कवी, अभ्यासमंडळ व संपादन समितीचे सदस्य विद्यापिठातील सर्व पदाधिकारी, कर्मचारी आणि प्रकाशक यांचे मोलाचे सहकार्य लाभले याबद्दल त्यांचे मनपूर्वक आभार.

संपादक

*****

२

देशाची उन्नती उद्योगधंद्याच्या वाढीवर

राजर्षी शाहू महाराज

आजच्या प्रसंगी अध्यक्षस्थान स्वीकारुन आपल्या कार्यास उत्तेजन देण्यास मला फार आनंद वाटत आहे.

आतांच जी हकिकत आपल्या उद्देशाशासंबंधाने व कार्यासंबंधाने वाचण्यात आली ती अनेक प्रकारे मनोरंजंक आणि बोधप्रद आहे. आपल्या जातीच्या लोकांचे हस्तकौशल्य सर्वश्रुत आहेच. ज्या ज्या प्रसंगी अशा कौशल्याची जरुरी लागते त्या त्यावेळी मला आपल्यांतील कारागिरांची आठवण झाल्याशिवाय राहत नाही. माझ्या नित्याच्या व्यवहारातील बऱ्याच जिनसा आपल्या कारगिरांच्या हातच्याच आहेत हे मी मोठ्या आनंदाने सांगतो. माझ्या रयतेंत असे कुशल पुरुष आहेत याचा मोठा अभिमान वाटतो. आपले हस्तकौशल्याचे प्रदर्शन देखील या दृष्टीने बोधप्रद आहे. आपणांस काय करिता येईल हे त्यावरुन स्पष्टपणे आपण दाखविले आहे. आपणांस खरे खरे स्वदेशीचे व्रत पाळावयाचे असेल तर कोण कोणते जिन्नस येथे करविता येतील याचाही बोध आपल्या प्रदर्शनापासून आमच्या स्वदेशभक्तांस मिळणार आहे. देशांतील कलाकौशल्यास उत्तेजन मिळण्याकरता असल्या प्रदर्शनाची किती आवश्यकता आहे हे पाश्चात्य राष्ट्रांनी आपणांस दाखविले आहेच. कोणत्याही मोठ्या उत्सवाचे किंवा समारंभाचे प्रसंगी ते एक सर्व राष्ट्रीय प्रदर्शन भरवीत असतात. आपले हे प्रदर्शन आपल्या लोकांस भूषणावह असून होतकरु कारागिरांस मार्गदर्शक होऊन राहील. त्याचप्रमाणे आपला माल घेणारे गिऱ्हाईकांसही त्यापासून कोणता जिन्नस कोठे मिळेल हे कळून उपयोग होईल.

देशाची उन्नति उद्योगधंद्याच्या वाढीवर अवलंबून आहे हे तत्त्व सर्वमान्य आहे. अशा प्रकारे उद्योगधंद्यास उत्तेजन मिळावे अशाविषयी मला मोठी आवड असून त्या दिशेचे माझे प्रयत्न आपणांस माहीतच आहेत.

हिंदुस्थान हा मुख्यत्वेकरून शेतकीचा देश आहे. यांतील प्रजेचा मुख्य

धंदा शेतकी हा आहे. शेकडा ८० लोक येथे शेतकीवर उदरनिर्वाह करीत आहेत. येथील कारागिरांचे अंगी कलाकौशल्य श्रेष्ठ दर्जाचे आहे. त्याविषयी वाद नाही. परंत हे कलाकौशल्य सांप्रतच्या यांत्रिक चढाओढीत टिकाव धरण्यासारखे नाही. संध्या पाश्चिमात्य राष्ट्रांत भांडवलवाले व मजूर यांचे मध्ये मोठी स्पर्धा लागली आहे. आजपर्यंत भांडवलवाल्यांचे दिवस होते आतां मजुरांनी आपला उर्जित काळ आणला आहे. आपल्या मंडळ्या स्थापन करुन सर्वांचे एकदिल केल्याने आतां त्याना आपल्या मागण्या एकमुखाने मागतां येतात व संघशक्तीच्या जोरावर त्या भांडवलवाल्यांकडून मान्य करविता येतात. पण आजला ही मजूरदारांची स्थिती तेथे फारशी स्पृहणीय नाही. अशा प्रकारचा मंजुराचा पेशा हिंदुस्थानास यावा हे मला पसंत नाहीं. भांडवलवाल्यांच्या मर्जीवर व स्वार्थबुद्धीवर न्यायबुद्धिवर नव्हे हजारो माणसांचे जीवन अवलंबून रहावे ही स्थिती बरोबर नाही. याकरिता अशा प्रकारचे पश्चिमेच्या धर्तीवर सर्वस्वी चालणारे कारखाने आमच्या देशास फारसे फायदेशीर होणार नाहीत. शेतकीत पुरेशी प्राप्ती होत नाही. पोट भरत नाही. म्हणून मोठ्या शहरात मजुरी करण्यास जावे लागणारे लोक दिवसेंदिवस वाढत चालले आहेत. या योगाने खेड्यांतील वस्ती कमी पडून शहरात वस्ती फार दाट होते आहे. तेथील आरोग्य अगदी बिघडून गेले आहे. व त्यामुळे खेड्यातही रोगांचा प्रसार जास्त होत आहे. याकरितां देशाचे कल्याण ज्यांना करावयाचे आहे, त्यांनी प्रथमतः आपल्या शेतीच्या सुधारणेकडे अवश्य लक्ष दिले पाहिजे. इतर देशाच्या मानाने आमचे शेतकीचे उत्पन्न सरासरीने पुष्कळ कमी आहे. हे वाढविण्यास पुष्कळ जागा आहे. शेतीया उद्योगांत जितक्या अधिक लोकांस नेहमी काम मिळेल तितके चांगले. यापेक्षा जास्त असलेली लोकसंख्या मजूरदारांच्या धंद्यात जावी.

शेतकी सुधारणेस सुधारलेल्या औतांची फार जरुरी आहे. व आपले लक्ष तिकडे आहे. ही मोठी आनंदाची गोष्ट आहे. आपल्यासारख्या कुशल लोकांनी या बाजूस विशेष लक्ष दिलेस ही उणीव भरुन येणारी आहे. नांगर व विहिरींचे पाणी काढण्याची मोट याची सुधारणा ही आमच्या प्रत्येक शेतकऱ्यांचे हित करणारी आहे व या दृष्टीने आपल्या प्रयत्नांचे अभिनंदन करितो. आपले प्रयत्न यशस्वी होण्याचे

३

मराठी माणसाचे मन

वि. द. घाटे

महाराष्ट्राचे स्वत:चे असे मन आहे. मी त्याला ङ्कमराठीङ्ग मन म्हणतो. ते मन फार चांगले नसेल कदाचित, त्यांच्यात गुणांपेक्षा दोष अधिक असू शकतील. तरी पण ङ्कजे ब्रह्मांडी ते पिंडीङ्ग या न्यायाने ते माझे मन आहे. यांच्या गुणदोषांचा माझ्याकडे वारसा आला आहे आणि मी श्रद्धेने त्याचा स्वीकार केला आहे. स्वीकार केला हे म्हणणे तितकेसे खरे नाही. मी लहानाचा मोठा झालो, वाढलो, तसे ते माझे मराठी मन माझ्याबरोबर वाढले आहे. ते माझ्या रक्तात, विचारात, उच्चारात आणि आचरणात व्यक्त झाले आहे. गुजरातेत गेलो, माळव्यात गेलो – वीस वीस वर्षे राहिलो; पण हे मराठी मन माझ्याबरोबर होते. त्याने मला सोडले नाही. कसे सोडणार? माझा अहंभाव त्याच्या माध्यमामधून प्रकट होत असतो. हा लेखसुद्धा तेच लिहीत आहे. मी केवळ त्याचा ङ्कसच्चिदानंबाबाङ्ग आहे.

होय, अहंभाव–अहंकार–हा मराठी मनाचा स्थायीभाव आहे. तसे म्हटले तर साऱ्याच मनात अहंभाव वास करीत आसतो. परंतु मराठी मनाचा अहंभाव काही आगळाच आहे. तो जन्मभर पुरतो. तो मराठ्यांच्या जीवनाची प्रेरक शक्ती आहे. संकटे कोसळली आणि हतबुद्ध होऊन मराठी मन कोपऱ्यात बसले, म्हणजे हा अहंभाव आपली फणा वर उचलतो आणि म्हणतो, ङ्कमूर्खा, असा बावरलास काय? उद्याचे अखबारनवीस तुझ्याबद्दल काय लिहितील ? ऊठ, कामाला लाग. केल्याने होत आहे रे, आधी केलेचि पाहिजे.ङ्ग आणि मग मराठी मन ताडकन उठते आणि प्रकाशात येते.

हा असा दुर्दम्य अहंभाव उरी बाळगण्यासारखे महाराष्ट्राजवळ काय आहे? गोविंदाग्रजांनी म्हटल्याप्रमाणे तो दगडांचा देश आहे. गोविंदाग्रजांना कदाचित माहीत

नसेल, पण दीड–दोन हजार वर्षांपूर्वी महाराष्ट्राच्या गोदा–खोऱ्याचे नावच मुळी अश्मक राष्ट्र होते. ज्वालामुखीच्या भट्टीतून खरपूस भाजून निघालेल्या या दगडांचा, कातळांचा महाराष्ट्राला अभिमान आहे. या दगडांनी उभा केलेला सह्याद्री महाराष्ट्राचे कुलदैवत आहे, पाठीराखा आहे.

महाराष्ट्र कंगाल आहे आणि त्याला त्याच्या कंगालपणाचासुद्धा अभिमान आहे. महाराष्ट्राचा सर्वात मोठा आधुनिक मराठा, महर्षि रानडे म्हणून गेला आहे, ङ्कखीं ींहश ीर्ळींळश्रशसश ेष र ईरहाळप ीं लश श्रशरीपशव रपव ीं लश ीं.ङ्ग ज्ञानोपासना जाऊ द्या, पण दारिद्र्याची ही मिरास मात्र साऱ्या मराठ्यांना मिळाली आहे.

महाराष्ट्राची जमीन सुपीक नाही. भूकंपाच्या एकामागून एक झालेल्या प्रचंड स्फोटाने घडल्या गेलेल्या महाराष्ट्राच्या गर्भात पाणी नाही. खजिनेही नाहीत. पण या कंगाल जमिनीवर मराठ्यांचे प्रेम आहे. निष्ठा आहे. मुळशीला ङ्कजान का जमीनङ्ग म्हणत मराठ्यांनी फटके खाल्ले. प्राणही दिले. दङ्डीच्या जमिनीसाठी हटेल मराठा असाच अडून बसला आहे.

मराठा ताठ मानेने चालतो. दारिद्र्याने तो लाचार झाला नाही. कोणाची नोकरी धरली तरी तो शिव्या खाणार नाही आणि लाथा तर कधीच खाणार नाही. अलाहाबादला विद्यार्थी दशेत पाहिलेलं दृश्य मी विसरलो नाही. हॉस्टेलमधील बऱ्याच विद्यार्थ्यांचे खाजगी नोकर असत. एकेक विद्यार्थी खाटेवर पडून हुक्का ओढत असे आणि त्याचा नोकर त्याचे पाय रगडी. नोकराची काही चूक झाल्यास त्याला लाथ बसे. आणि ती मामुली शिक्षा होती. ङ्कअबे ए लवंडेङ्ग ही गड्याला मारावयाची मामुली हाक असे. ही अशी किळस वाटण्याइतकी लाचारी महाराष्ट्रात सापडणार नाही. महाराष्ट्रात लाथा मारणारे धनीही नाहीत आणि लाथा खाणारे चाकरही नाहीत. अलाहाबादचा जमाना आता कदाचित बदलला असेल; पण तो फारसा बदलला असेल असे मला वाटत नाही.

महाराष्ट्राला पैशाचा लोभ नाही. पैशामागे लागण्याची हाव नाही. पैसा मिळाला तर अर्थात तो खिशात ठेवील, टाकणार नाही. पण तो मिळविण्यसाठी तो जिवाचे रान करणार नाही. खरे म्हणावयाचे म्हणजे पैसा कमावण्याची महाराष्ट्रापाशी अक्कल नाही. मराठेशाहीत एखादा कसबा बसवायचा झाला तर एखाद्या गावोगाव

वाचक आणि श्रोतेही विनोदाला सोकावलेले असतात. नेहमी विनोद करणारा एखादा वक्ता एखादा गंभीर विषयावर बोलू लागला तर श्रोते ङ्कआता जरा विनोद कराङ्ख अशी फर्माइश करतात आणि ती ऐकली जाते. तसे पाहिले तर विनोद ही एक फार चांगली गोष्ट आहे. जीवनात त्याने खुमारी येते. जगण्याला त्याने बळ येते. आपत्काळी त्यामुळे दिलासा मिळतो. विनोद ताटातील चटण्या-कोशिंबिरी-पापड-लोणच्यांसारखा आहे. त्याच्यामुळे भोजनात रस उत्पन्न होतो. परंतु पापड-लोणच्यांनी श्रीखंडपुरींनी किंवा बिरयानीची जागा घेतली तर कसे चालेल? रस उत्पन्न होईल पण पोट भरणार नाही. एकदा एका कमिटीच्या बैठकीत काका कालेलकर म्हणाले होते, ङ्कअ चरहरीरीहींरु ळश्रश्र ेरींहशी श्रेीश र षीळशपव ींहरप श्रेीश रपे ीर्ीींपळीें ारज्ञश र क्षेज्ञश रीं हळी शुशिपीश.ङ्ख काकांनी महाराष्ट्रीयांबद्दल तृतीय पुरुष वापरला हे तितकेसे मला आवडले नाही; पण त्यांचे म्हणणे मला बरेचसे पटते. विनोद हा आमचा आता शत्रू होऊ पाहत आहे. त्याच्या आहारी जाऊन आम्ही एकामागून एक मित्र गमावू लागलो आहेत असे मला वाटते.

मला स्वत:ला सुतकी चेहरा करुन गंभीरपणाने जगणे फार कठीण जाईल. जन्मभर मी विनोद करीत आलो आहे तरीही पण मला असे सांगावेस वाटते की, विनोद असावा, पण तो तोंडी लावण्यापुरताच असावा. निदान तो जेवण्यापूर्वीच्या ङ्कअपिटाईझरङ्ख सारखा असावा. कोणाच्या हृदयाला जखम होईल, कोणाला झोंबेल, कोणाच्या खाजगी चरित्रावर किंवा व्यंगावर त्याच्यामुळे अतिक्रमण होईल, असा तो नसावा. तो स्वच्छ असावा, खुला असावा, घाणेरडा, विकृत आणि छुपा नसावा. नाजुकसा चिमटा घ्यावा, पण बोचकारे घेऊ नयेत. आणि गुद्दे तर मारुच नयेत. अर्थात, आणीबाणीचा प्रसंग आला म्हणजे सगळीच शस्त्रे वापरावीत लागतात. तेथे मामुली जीवनातला विवेक उपयोगी पडत नाही. परंतु प्रसंग आणीबाणीचा असावा लागतो आणि शस्त्र वापरणाऱ्याच्या मनगटात जोम असावा लागतो.

महाराष्ट्राच्या वाट्याला ही ताठर जिद्द, हा लोकांच्या डोक्यात खुपणारा अहंभाव का आला? मला त्याचे कारण स्पष्ट दिसते, आम्हा मराठवाड्यांच्या मानगुटीवर आमच्या भूतकाळाचे आमच्या इतिहासाचे - ओझे आहे आणि हे ओझे अनेक पिढ्यांपासून आम्ही वाहत आलेलो आहोत. माझी पिढी तर महाराष्ट्राच्या

इतिहासाच्या बाशानशात झिंगली होती. आमची मने हरी नारायणांच्या कादंबऱ्यावर पोसली होती. आम्हांला समकालीन माणसापेक्षा शिवाजीमहाराज, बाजीप्रभू, मुरारबाजी, तानाजी संभाजी, बाजीराव, दत्ताजी, जनकोजी, बापू गोखला ही माणसे अधिक जवळ, अधिक वास्तविक वाटत. आम्ही आमच्या भावना ओंजळी भरभरुन या भूतकालाला वाहिल्या होत्या. अलीकडच्या पिढीवर या नशेचा अंमल नाही. पण त्याचा परिणाम खास झाला आहे.

उज्ज्वल इतिहास असणे ही नशिबाची गोष्ट आहे. हे नशीब महाराष्ट्राच्या वाट्याला पुरमाप आले आहे. मराठ्यांचा इतिहास वाचताना, त्यावर चिंतन करताना कवी गोविंदांप्रमाणे म्हणावेसे वाटते, ङ्ककिति असे वीर वर्णावे । किति जणा पवाडे गावे । कवितेने ओवाळावे । कुणाकुणाला ।।ङ्ख मराठ्यांचा इतिहास असाच अभिमान बाळगण्यासारखा आहे. महाराष्ट्राच्या रणांगणावर जेथे मराठ्यांचे रक्त सांडले तेथेच ब्राह्मणांचे आणि परभांचेही साडले. या सांडलेल्या रक्ताने महाराष्ट्र समाजाला एकजीव केले आहे. ताठर बनविले आहे. इतर काही प्रदेशांत म्हणण्यासारखा इतिहास नाही. मराठ्यांनी मुसलमांनाना खडे चारले आणि अनंदवनभुवनात स्वराज्य स्थापले. स्नानसंध्या करण्यास उदंड पाणी झाले. मोडली क्षेत्रे परत मांडली गेली. इतर प्रातांनी मुसलमानांशी मिळते घेतले. ते त्यांच्याशी बरेचसे समरस झाले. त्यांनी मुसलमानांचे स्वामित्व पत्करले. आता मुसलमान गेले. त्यांच्या मागोमाग इंग्रजही गेले. परंतु इतिहास आणि त्यात रूजलेले मतभेद शिल्लक राहिले आहेत. आमच्या मनात आणि इतरांच्यासुद्धा इतिहासात उरी बाळगायचा असतो तो त्याच्यापासून धडे शिकण्याकरिता. पूर्वी चुका झाल्या त्या आता होऊ नयेत म्हणून. यासाठी आम्ही मराठ्यांनी आपल्या खांद्यावरचे भूतकालाचे ओझे कमी केले पाहिजे. वर्तमानकाळाकडे थोड्या अधिक चोखंदळपणाने पाहिले पाहिजे आणि भविष्याकडे वाटचाल केली पाहिजे. इतर प्रदेशांनीदेखील इतिहासाकडे अजिबात पाठ फिरवून बसू नये, धोका आहे, आत्मघात आहे. इतिहासाकडून प्रेरणा घ्यायची असते. तपशील घ्यायचा नसतो. कारण इतिहासाची पुनरावृत्ती कधीच होत नसते.

महाराष्ट्र थोडासा आणि बेतांचा धर्मलंड आहे. तो नास्तिक नाही. परंतु इतर

आमच्या भोजनात शान नाही, वैचित्र्य नाही, रुची नाही. मला वाटते, पोशाखात बाराबंदी तसे जेवणात पिठले, आमचे मराठे शतकानुशतके सागुती खातात, परंतु तिचे नाना प्रकारचे रुचकर पदार्थ कसे करायचे ते ते मुसलमांनापासून शिकले नाहीत. मासांचे सारे रुचकर पदार्थ इराणी आहेत. दुसऱ्या बाजीरावाने भोजकलेत अभिनंदनीय प्रगती केली होती म्हणतात, पण तो ती कला आपल्या बरोबर ब्रह्मवर्ती घेऊन गेला. ती मागे राहिली नाही. बाजीरावानंतरचे पुणे तेलंगी आचाऱ्यांच्या अमलाखाली आहे. ते पकवतील ते खावे, असा सिलसिला आहे. तीच आळवाची पातळ भाजी तीच बटाट्याची कोरडी भाजी– तो पहिला, दुसरा–अन् तिसरा भात– त्या अपरिहार्य जिलब्या आणि हे भगवान! हे भगवान) त्या द्रोणातून हमखास घरंगळणारा तो मठ्ठा, महाराष्ट्राला काय खावे, कसे खावे, हे शिकले पाहिजे! एवढं मराठी जीवनात लॅक ऑफ ग्रेस आहे असे म्हणावे लागते.

हा असा आहे आपला महाराष्ट्र. आणखी पुष्कळसा आहे, पण असा हे खास तो मला आवडतो. त्याचे दोषही मला आवडतात. कारण ते माझे दोष आहेत. इतकेच नव्हे तर ते बरेचसे दोष महाराष्ट्राच्या सदगुणांतून निघाले आहेत. जरा काटा भलतीकडे झुकला की दोष आकार घेऊ लागतो. परंतु महाराष्ट्राची प्रकृती निकोप आहे. जीवनांचा तारेवरचा नाच करताना त्याला भोंड येत नाही. तारेवरुन जाताना झोक गेला तर तो सावरुन घेतो व पुढे चालतो. कारण तो मुळात प्रामाणिक आहे.

***

४

जगाव की मरावं हा एकच सवाल आहे

वि. वा. शिरवाडकर

अप्पा : मघाची भांग उतरली वाटतं?

विठोबा : (कपाटात कपडे ठेवीत) जी चढलीच नाही ती उतरण्याचा सवालच निर्माण होत नाही, आप्पासाहेब. माझं डोकं चढलं होतं चोरीच्या आरोपामुळे.

अप्पा : चोरीचा आरोप? कसली चोरी झाली? कोणावर चोरीचा आळ आला?

विठोबा : (माघारी येत) आज आमच्यावर आला, उद्या कोणावरही येईल.

अप्पा : गाढवा, नीट सांगणार आहेस का?

कावेरी : कुणाची चोरी झाली, विठोबा?

विठोबा : कोणाशी बोलायचं नाही म्हणून बाईसाहेबांनी बजावलंय. पण तुम्हाला म्हणून सांगतो. फार वाईट गोष्ट आपल्या घरात घडली आज.

अप्पा : काय झालं?

विठोबा : साहेबांचा सगळा पगार आज दुपारी चोरीला गेला.

अप्पा : पगार ? चोरीला गेला ?

कावेरी :

विठोबा : साहेब दुपारी जेवायला आले तेव्हा गोदरेजच्या कपाटात त्यांनी पाकीट ठेवलं होतं. संध्याकाळी येऊन पाहतात तो पाकीट गायब.

अप्पा : गायब!

विठोबा : साफ गायब! सगळीकडे बाईसाहेबांनी शोध घेतला. सगळ्या नोकर–माणसांवर आरोप केले, जबान्या घेतल्या, झडत्या घेतल्या. पण काहीही पत्ता

ऐकायचं.

अप्पा : (जमिनीकडे नजर खिळवून) मला काहीच समजत नाही, सरकार.

कावेरी : माझ्या काळजाच्या चिंध्या होताहेत. पण मी जगणार आहे – तुमच्यासाठी. मी बरी असते तर एक क्षणभरही हे सहन केलं नसतं. नंदाच्या घरुन बाहेर पडले तशी तुम्हाला घेऊन या क्षणाला बाहेर पडले असते. पण या आजारामुळे मी अगतिक झाले आहे. लाचार झाले आहे. मला माझा भरवसा वाटत नाही. म्हणून सांगते – ऐकताहात ना? आजची रात्र आपण इथे काढू. कोणाला तरी बरेबर घेऊन उद्या सकाळीच आपण मोरवाडीला जाऊ. मी बंगल्यात नलूकडे जाऊन येते. एकदा तिला स्पष्ट विचारते, काय तुझ्या मनात आहे म्हणून. आम्ही घर सोडायला तयार आहोत, पण असा अभद्र शिक्का आमच्या कपाळावर मारु नकोस... मी पायांवर डोकं ठेवून तिची विनवणी करीन – बये, तुझ्याजवळ कधी काही मागितलं नाही. पुढेही मागणार नाही. पण आज पदर पसरते तुझ्यापुढे. एखादा माणूस आमच्याबरोबर दे आणि आम्हाला मोरवाडीपर्यंत पोचविण्याची व्यवस्था कर. आम्ही आमची थेरडी थोबाडं तुझ्या संसारात पुन्हा कधीही दाखवणार नाही. पण तुम्हीशांत बसायच इथं! माझी शपथ आहे. डोकं फिरवून घ्यायचं नाही. मला थोडं बरं वाटलं ना, म्हणजे मी वाटेल तेवढे आयाससायास करीन. मोरवाडीला गेल्यावर सुखासमाधानाचं देऊळ उभं करीन माझ्या देवासाठी. हे सारं अमंगळ स्वप्न आपण विसरुन जाऊ. माझी कूस वांझ राहिली असंच मी समजते. आपली साथ आहे तोपर्यंत कशाचीही पर्वा नाही मला. मी मनानं खचले नाही. तुमच्या हाताचा आधार मिळाला तर कुठल्याही वादळवाऱ्यात दगडासारखी उभी राहीन – कुठल्याही काळोखातून तुमच्यासाठी रस्ता काढीन. पण – माझं एवढं ऐकायचं–तुम्ही शांत रहायला हवं – ऐकाल ना?

अप्पा : ऐकेन.

कावेरी : मी आत जाऊन येते.

अप्पा : पण कावरे, तुला –

कावेरी : भिंतीचा आधार घेत जाईन मी. काळजी करु नका. आता येते मी. मला समजलंच पाहिजे.

(कावेरी हलके हलके भिंतीच्या आधाराने आत जाते. अप्पासाहेबांची

नजर अद्याप जमिनीशी जखडलेली आहे.)

अप्पा : कशासाठी जगतो आहोत आम्ही!

(अंधार पडतो. फक्त अप्पांवर एक प्रकाशझोत जळत राहतो.)

अप्पा : (पुढे येऊन)

ढे लश ी पीं लश
ढहरीं ळी ींहश टीशीींळेप

जगावं की मरावं
हा एकच सवाल आहे.
या दुनियेच्या उकिरड्यावर
खरकट्या पत्रावळीचा तुकडा होऊन
जगावं बेशरम लाचार आनंदानं
की फेकून द्यावं हे देहाचं लक्तरं
त्यात गुंडाळल्या जाणिवेच्या यातनेसह
मृत्यूच्या काळ्याशार डोहामध्ये?
आणि करावा सर्वांचा शेवट
एकाच प्रहारानं
माझा तुझा याचा आणि त्याचाही.
मृत्यूच्या महासर्पानं
जीवनाला असा डंख मारावा
की नंतर येणाऱ्या निद्रेला
नसावा जागृतीचा किनारा
कधीही
पण त्या निद्रलाही
पुन्हा स्वप्न पडू लागलं तर
तर – तर
इथंच मेख आहे.
नव्या स्वप्नच्या अनोळखी प्रदेशात

(छातीत असह्य कळ येऊन जमिनीवर कोसळते.)

नलू : आई !

अप्पा : सरकार! सरकार! (तिच्याकडे धावत जातात.)

पडदा

५

उद्रेक

योगीराज वाघमारे

तिन्ही सांजं शेकू मावळतीला कपाळाला आडवा हात लावून लांब दरडीवरुन येणाऱ्या वाटेकडे निरखून पाहत होता. चार पावले चालून पुढे जायचा आणि परत चिंचेखाली येऊन बसायचा. दुपारपासून सारखे त्याचे डोळे त्या वाटेकडेच लागले होते. जीवाला कसली ती चैन पडत नव्हती. म्हणून वाटेनं जाणाऱ्या मोळीविक्याला सामोरे जाऊन त्याने हटकिले, ङ्कबाबानो! वाटेत कुणी येताना पोर सोर दिसलं का?ङ्ख ओझ्याने वाकलेला मोळीविक्या म्हणाला, ङ्कगुराखीपोरं मातूर वाटंला लोणपाट खेळत्याती, त्यात तुहं कोणतं हाय ते मला काय ठावं?ङ्ख

ङ्कगुराखी नव्हं, चांगलं पांढरं खमीस अन् इजारीवालं.ङ्ख तोवर मोळीवाले पुढेही गेले होते.

मग शेकूला अधिकच धास्तावल्यासारखे झाले. त्याने शिवेपर्यंत जायची तयारी दाखवली. पायात खेटर सरकविले अन् निघालं खुटू रूटू.

ङ्कपोराला दिस मावळायच्या आत ये म्हटलं तर अजून पत्त्या नाय त्याचा! राह्यला का आज बी तसच,ङ्ख शेकू मनाशीच बोलत हाता. अजून थोडा पुढे गेला नाही तोपर्यंत नामा बांगर गुरे घेऊन येताना दिसला. शेकूला पाहताच त्यानं विचारलं, ङ्कआरं, हकडं कुठं निघाला म्हाताऱ्या तीन सांजचं?ङ्ख

ङ्कमालक, पोरगं नव्हं का; अजून आलं नाय म्हून निघालो शिवंपातूर वाट

बघत त्याची.ङ्ख

मग नामा बांगराने तंबाखू काढली. दोघांनीही चिमुटभर तोंडात टाकली. एकदोन पिचकाऱ्या टाकल्यावर बांगर हलला. त्याचं गुरं कासारादीड कासरा पुढे गेली होती. शेकूनं पुन्हा मावळतीला पाहिलं, कोणी येत नसलेलं त्याच्या अंधुक नजरेला दिसलं. सूर्य अस्ताला गेला हाता. म्हातारा परत फिरला. आपल्या खोपटात येऊन त्यानं चिमणी लावली. खोपटा-खोपटात बायका चुलीत जाळ घालून भाकरी थापीत होत्या. बाहेर अंधार दाटून गेला होता. तेव्हा शेटीबा अंगण ओलांडून घरात येत असताना म्हाताऱ्याल दिसला.

ङ्कअरं शेटीबा, असं कसं येणं, किती उशीर?ङ्ख

ङ्कनिघायलाच उशीर झाला.ङ्ख शेटीबा हातातली पिशवी कुडाला अडकवीत म्हणाला.

ङ्ककोणी सोबत हुती का?ङ्ख

ङ्कहोय, वडगावचा माझा मित्र आत्माराम शेळके होता; त्याच्याकडेच थोडावेळ थांबलो, त्यामुळे उशीर झाला.ङ्ख

ङ्कबरं झालं.... धू हात-पाय न जरा आराम घी.ङ्ख

शेटीबाने हातपाय धुतले. एव्हाना त्याच्या आईने दोन तुकडे टाकले होते. चुलीभोवती लहान भावंडे भाकरीकडे टक लावून बसली होती.

शेटीबाला मायनं ताट वाढलं. तेव्हा सर्वच लहानांचा घोंघरडा त्याच्याभोवती बसला. जेवण सुरू असताना कोणीच कोणाशी बोलत नव्हतं. सारी स्तब्धता. फक्त लहानांचा अधून मधून आरडाओरड. शेकुला ती स्तब्धता सहन होईना. ढोकीला कारखान्यात गेल्याचे काय झाले? नोकरी लागली की नाही? अनेक प्रश्न त्याच्या मनात निर्माण झाले. त्याची उत्तरे फक्त शेटीबाच देऊ शकणार होता. पण तो का स्तब्ध? तो अधीर झाला होता. प्राण कानात साठवून काय झालं ते ऐकण्याची वाट पाहात होता. केवटा एकटा शेटू नव्हे; तर शेटीबाची माय आणि कोपऱ्यात अंधारात बसलेली शेटीबाची बायको पमी... आपला नवरा खाली मान घालून भावंडांच्या तावडीतून सुटलेला एखाद-दुसरा घास मुकाट्यानं खातो आहे, वरचेवर पाणी पितोय आणि ढोकीला गेल्याचं काहीच सांगत नाही; याने तिला अवघडल्यासारखे

इकडच्या-तिकडच्या गप्पा झाल्या. मग डिगा कांबळ्याने नेटाने शेटीबाला विचारले, ङ्कलया दिसा आमाला बोलावलिया, काय नवकरी चाकरीचं आले का तुला?ङ्ख

नोकरीचा सवाल काढल्याबरोबर शेटीबा हिरमुसला. पण तसं न दाखवता तो म्हणाला,

ङ्कछे! नोकरीचं काही नाही. बाबानी तुम्हाला बोलाविलं आहे. त्यांनाच विचारा.ङ्ख

ङ्कअस्सं. बाप लेकाचा इचार नाही काय घरात?ङ्ख सिदा जरा आडव्यात शिरला.

ङ्कतसे नाही मामाङ्ख थुंकी टाकीत शेटीबा बोलला.

ङ्कमग काय हाय?ङ्ख पुन्हा सिदा भिडला.

ङ्कशेटीबाला यातलं कायबी ठावं नाय, मी तुमाला बोलावलं हाय.ङ्ख

... त्याचं मंजी असं. शेकू सांगू लागला -

ङ्कआपल्या महारवाड्यात चाळीस घरं हुती. त्यातली इसेक देशावर जगायला गेली. आनापाण्यावाचून सगळ्यांची तारांबळ हाय. आता पहिल्यासारखं दिसं नायती... शेकूचं म्हणणं ङ्कहं, होङ्ख करीत मंडळी ऐकत होती. पण स्पष्ट काय सांगायचं ते शेकू अजूनही सांगत नव्हता. म्हणून मध्येच भसकन गणा म्हणाला,

ङ्कतुहं हे सारं खरं हाय पण उगाच निचुन्ड्यात का पडतुस-पुढं सांग लवकर.ङ्ख

ङ्कसांगतो ऐका मंडळी, महारवाड्यात एकानंही आपलं पोर शाळेत घातलं नव्हतं. तवा मी माझा शेटीबा घातला.ङ्ख शब्दावर मंडळीत चुळबुळ झाली.

ङ्कशेटीबा आज मॅट्रकी पास होऊन तीन वर्ष झाली. तसाच घरी पडून हाय. आजवर नवकरीच बगितलं, तर ती काय मिळंना.ङ्ख

शेकू अंतरीचे दु:ख सांगत होता. आणि आपल्या जड अंत:करणाला जगापुढं मांडून वाट करुन देत होता. बाबा, सरपंचायतीत मांडून काय निर्णय मिळविणार आहेत याचा शेटीबाला अजुनही पत्ता लागेना. तो गंभीर होता. पुढचं ऐकत होता.

आणि शेकू सांगत होता...

ङ्कआता आमची तारांबळ चाललीया. दोन-दोन दिस आन मिळत नाय. तवा त्येच्या नवकरीची आशा सुटली म्हणून तुमच्य चरणावर धावलो. कसंबी करुन

पुना आमचा वतनदारीचा हिसा द्या. मी शेटीबाचं ऐकल्यानं वतनदारी सोडली. चूक झाली. माझ्या शेटीबाला लावतो गावकीला.ङ्ख

शेकू हुंदके देऊ लागला. त्यानं मंडळीपुढं पदर पसरला... अन् अनपेक्षितपणे आकाशात वीज चमकावी व कड्कड् करीत पावसाच्या माऱ्यात चिंबणाऱ्या केळीवर पडावी... तसे शेकूच्या अनपेक्षित विचाराने शेटीबाला झाले. हजारो टनांचे ओझे आपल्या डोक्यावर लादले आहे. आपण त्याखाली चिरडलो आहोत अस ंत्याला वाटलं. त्याच्या बापाचा एक-एक शब्द त्याला घणाच्या पावसासारखा वाटू लागला. ङ्कडोळ्यादेखत माझी लेकरं सरपणासारखी वाळून चालल्याती. माशासारखी आनावाचून तडफडताना माझ्या जीवात जीव राहीना... काहीही होवो, म्हारकी करुन चार घास तरी उद्या त्याच्या पोटात पडतील....ङ्ख

बापाच्या तडकाफडकीचा निर्णय पाहून शेटीबा गांगरला. थरथर कापू लागला.... काय बोलावं ते त्याल सुचेना... डोळ्यात द्वेष, घृणा आणि विरोध निखाऱ्यासारखा बाहेर पडत होता. थड थड उडणाऱ्या ओठातून कसेबसे शब्द बाहेर पडले, ङ्कतर... मी मग ह्या घरात राहणार नाही.ङ्ख

ङ्कमग, तुझ्या मायला, ह्या लेकरांना टाकून कुठं जातोस?ङ्ख शेकू रडकूंडीला आला.

तुमच्यापासून दूर.... उत्तर मनात आले, ओठात खेळले, लज्जेन गार पाडले. बंडखोर सांबर उठण्याची असूनही, जिव्हारी लागलेल्या माराने पुन्हा खाली कोलमडले अन् एकदम मानखाली गेली. अग्नी ओकणारे डोळे थंड झाले. जिव्हा लुळी पडली. डोळ्यापुढं दिसली ती फक्त चुलीशेजारी फाटक्या लुगड्यात बसलेली माय, अर्धनग्न भावंडे, वाळत चाललेला बाप.. खंगलेली... जणू जिवंत प्रेतेच... प्रेतांनी त्याच्याभोवती गराडा घातला. दृष्टी फिरत होती. धाकट्या पंचफुलाला डॉक्टर करायचं. विठ्ठल, तू कलेक्टर होणार की वकील? सुमा तू आपली शिक्षिकाच हो बरं...! माझ्या पमीला नॉयलॉनचे पातळ घ्यायचे आहे...! शेटीबाला घेरी आली.

दिवसभर शेटीबा जेवला नाही. बापलेकाचं पुन्हा बोलणं झालं नाही. रात्र शेटीबाला सडकून ताप आला. अंग तापानं फणफणत होतं. शेकू अजून जागाच

संतवाणी

अ – जप तप कर्म

– ज्ञानेश्वर

जप तप कर्म क्रिया नेम धर्म । सर्वांघटी राम भावशुद्ध ।।१।।
न सोडी रे भावो टाकी रे संदेहो । रामकृष्णी टाहो नित्य फोडी ।।२।।
जात वित्त गोत कुळ शीळ मात । भजे करं त्वरित भावनायुक्त ।।३।।
ज्ञानदेवा ध्यानीं रामकृष्ण मनीं । वैकुंठभुवनी घर केलें ।।४।।

****

ब – कोण तो सोवळा

– संत चोखामेळा

कोण तो सोवळा कोण तो वोवळा ।
दोहींच्या वेगळा विठ्ठल माझा ।।१।।
कोणाशी विटाळ कशाचा जाहला ।
मुळींचा संचला सोवळाची ।।२।।
पाचांचा विटाळ एकाचिये आंगा ।
सोंवळा तो जगामाजी कोण ।।३।।
चोखा म्हणे माझा विठ्ठल सोंवळा ।
अरुपे आगळा विटेवरी ।।४।।

****

२
नवा शिपाई
केशवसुत

नव्या मनूंतिल नव्या दमाचा शूर शिपाई आहे,
कोण मला वठणीला आणूं शकतो तें मी पाहे !
ब्राह्मण नाही, हिंदुहि नाही, न मी एक पंथाचा,
तेच पतित कीं जे आंखडिती प्रदेश साकल्याचा !

खादाड असे माझी भूक,
चतकोराने मला न सूख,
कूपांतिल मी नच मंडूक;

मळ्यास माझ्या कुंपण पडणे अगदी न मला साहे!
कोण मला वठणीला आणूं शकतो तें मी पाहे!
जिकडे जावे तिकडे माझी भांवडे आहेत,
सर्वत्र खुणा माझ्या घरच्या मजला दिसताहेत;
कोठेंही जा पायाखालीं तृणावृता भू दिसते,
कोठेही जा–डोईवरतें दिसतें नीलांबर तें!

सावलीत गोजिरी मुले,
उन्हांत दिसती गोड फुले,
बघतां मन हर्षून डुले;

ती माझी, मी त्यांचा, – एकच ओघ अम्हांतुनि वाहे!
नव्या मनूतिल नव्या दमाचा शूर शिपाई आहे!
पूजितसें मी कवणाला? तर मी पूजीं अपुल्याला,
अपुल्यामध्ये विश्व पाहूनी पूजीं मी विश्वाला
मी हा शब्दच मजला नलगे, संपुष्टी हे लोक
आणुनि तो, निजशिरी ओढिती अनर्थ भलते देख!
लहान–मोठे मज न कळे;
साधु–अधम हे द्वयहि गळे,
दूर–जवळ हा भाव पळे,

सर्वच मोठे–साधु–जवळ, त्या सकलीं मी भरुनी राहे!
कोण मला वठणीला आणूं शकतो में मी पाहे!
हलवा करितां तिळावर जसे कण चढती पाकाचे,
अहंस्फूर्तिच्या केंद्राभंवतें वेष्टन तेंवि जडाचे,
आंत समचि निगुर्ण तिलक, वरी सदृश सगुण तो पाक,
परि अन्यां बोंचाया धरितो कांटे कीं प्रत्येक!

अशी स्थिती हो असे जनी
कलह कसा जाईल मिटुनी?
चिंता वागे हीच मनी
शांतीचे साम्राज्य स्थापूं बघत काळ जो आहे,

४

ग्रामसुधारणेचा मूलमंत्र

राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज

ग्रामसुधारणेचा मूलमंत्र । सज्जनांनी व्हावे एकत्र ।
संघटना हेचि शक्तीचे सूत्र । ग्रामराज्य निर्माण करी ।।१७।।
गाव करी ते राव न करी । ऐसे सांगोनि ठेविले चतुरी ।
जरी दाद न घेतील अधिकारी । तरि गाव त्या सुधारू शके ।।१८।।
यासाठीच पाहिजे सशक्त संघटन । जे करी अन्याय-निर्मुलन ।
देवोनिया न्यायदान । करी रक्षण गावाचे ।।१९।।
संघटन गावी मजबूत असावे । आपापले दुःख त्यासि सांगावे ।
कोणावरि अन्याय होऊ न द्यावे । कार्य हे संघटनेचे ।।२०।।
त्यासाठी मिळोनि लोक नेमावे । जे असतील इमानी बरवे ।
त्यागी, निर्भय, चरित्र असावे । उज्ज्वल ज्यांचे ।।२१।।
गावाचे जे पवित्र सेवक । तेचि प्रसंगी होती सैनिक ।
ज्या गावी ऐसे सावध पाईक । तेथे विघ्न न ठाके ।।२२।।
काही अपराध घडता गावात । त्वरित कळवावी खबरबात ।
सर्वांनी भाग घेवोनि त्यात । ठीक करावे बिघडेल ते ।।२३।।
गावाचा प्रत्येक सज्ञान । यांचे असावे सहकार्य पूर्ण ।

हाक देता सर्वजण । जमोनि यावेत एकत्र ।।२४।।
एकाने कोणी गुन्हा केला । शहाणपण सांगावे संकळांनी त्याला ।
गुन्हेगार ऐकेनासा झाला । शिक्षा द्यावी गावाने ।।२५।।

****

५

पाथरवट

शाहीर अमर शेख

जुनाट इमला झाला सारा पाडून टाका
देऊन धक्का
आज इमारत जुनाट झाली
जीव अकारण मरतीलखाली
म्हणुनी आधी या पाडुनी टाका
देऊनी धक्का
मारा हाका जमवा लोका
लोकशक्तिचा साधुनि मोका
पाडून टाका
आणिक बांधा नवी इमारत
पाथरवट मी नव्या युगातील
आहेच सोबत
असेन जरि मी अज्ञ रांगडा
एक दगड तरि घडू द्या रे या माझ्या हातुन
एक छन्निचा एक घाव तरि

शांतिशिरी तम चवऱ्या ढाळी
त्यक्त, बहिष्कृत मी ज्या काळी
एकांती डोळे भरती
तेथे कर माझे जुळती

***

७
गावठाण

गोविंद काळे

साहेब,
तुम्ही खुशाल म्हणता –
ङ्कतुम्हा लोकांना माणुसकी नाहीङ्ख
खरं बोललात साहेब
आता आमचं थोडं ऐका
आम्हाला माणुसकीसहीत
सगळं सगळं हुतं
जमीन, जागा, बैल–बारदाना
चौसुपी वाडा अन् गावगाडा
रोज माणसांची नुसती वरदळ
तरी माणुसकीचं पेव भरलेलंच
संपता संपत नव्हतं.
धरणात सगळंच बुडालं...
आत वाटतं –
तेवढं माणुसकीचं पेव

संगं नेता आलं असतं
तर किती बरं झालं असतं
नवीन गावठाण ते वाटलं असतं
त्या गावातली माणसं
दुष्मन समजून आमच्यावर
धावली तरी नसती
साहेब,
हवं तर दिलेलं पैसं परत घ्या
पण नवीन गावठाणात
माणुसकीचं पेव तेवढं बांधून द्या...

***

१ कार्यालयीन पत्रव्यवहार

२१ व्या शतकात देखील पत्रलेखन करणे ही कला मानली जाते. व्यक्तीने आपला विचार, आपल्या मनातील भावना अथवा एखादा निरोप लिखित स्वरुपात इतरांना कळविणे हा पत्रलेखनाचा कार्यकारणभाव असतो. दोन व्यक्ती, दोन कार्यालये किंवा दोन संस्था यांना जोडणारे साधे, सोपे आणि प्रभावी साधन म्हणजे पत्रलेखन होय. पत्रामध्ये परस्परांमधील विचार, पत्रलेखकाच्या भावभावना व त्याच्या चिंतनशील व्यक्तिमत्त्वाचे प्रतिबिंब पडलेले असते. आजच्या गतिमान युगात केवळ भावभावनांचे आदान-प्रदान करणे वा निरोप देणे एवढेच मर्यादित स्वरुप राहिले नसून त्याला ङ्कअक्षर रुपङ्ख प्राप्त झाले आहे. तर ते मानवी जीवन दर्शनाचा दस्तऐवज ठरलेले आहे. महनीय, वंदनीय व्यक्तिविषयी, तत्कालीन राजकीय, सामाजिक व सांस्कृति जीवनाविषयी संवेदनशील मनाने केलेले पत्र लेखन हे एक उत्तम साहित्यकृती ठरते. लोकहितवादीची ङ्कशतपत्रेङ्ख हे त्याचे उत्तम उदाहरण ठरते.

शासकीय-निमशासकीय संस्था, उद्योगधंदे, मोठ-मोठे कारखाने व इतर छोट्या-मोठ्या संस्थाच्या कार्यालयाचा परस्परांशी संपर्क, अगदी परवापर्यंत म्हणजे १०-२० वर्षापूर्वीपर्यंत केवळ पत्रांच्या माध्यमातूनच होत असे. म्हणूनच पत्रव्यवहार हे कार्यालयीन व समाजाच्या व्यवहारिक संपर्काबरोबर निर्णयप्रक्रियेबाबतचे महत्त्वाचे साधन बनले आहे. स्पर्धात्मक आणि गतिमान युगात आदर्श पत्रलेखनाचे तंत्र व आदर्श पत्रलेखकाकडे असणारे गुण अंगीकारण्यास ही कला आत्मसात करता येते.

एकूणच पत्रलेखन हे व्यक्तिच्या वैयक्तिक व सामाजिक जीवनाचे एक महत्त्वपूर्ण घटक असल्याने ही कला अवगत करणे प्रत्येकाची जबाबदारी बनली. पत्रलेखनाचे त्याच्या स्वरुपावरून वेगवेगळे प्रकार पडले आहेत ते पुढीलप्रमाणे पाहूया.

पत्रलेखनाचे प्रकार

पत्रलेखनाच्या स्वरुपावरुन सर्वसाधारणपणे पत्रलेखनाचे दोन प्रकार मानले जातात.

अ) व्यक्तिगत पत्रलेखन किंवा कौटुबिंक स्वरूपाचे पत्रलेखन

ब) कार्यालयीन पत्रलेखन (कार्यालयीन पत्रव्यवहार)

अ) व्यक्तिगत पत्रलेखन किंवा कौटुंबिक स्वरुपाचे पत्रलेखन :

व्यक्तिगत किंवा कौटुंबिक स्वरूपाच्या पत्रलेखनामध्ये कुटुंबातील व्यक्ती, आप्तेष्ट (नातेवाईक) मित्र-मैत्रिणी, सनमाननीय व्यक्ती, गुरुजन यांच्यामधील एकमेकांबद्दलचे प्रेम, जिव्हाळा, चिता, आस्था, आत्मीयता, स्नेह व भावनिक ओलावा यांना मध्यवर्ती स्थान असते. अशा पत्रामध्ये कुटुंबाविषयक व व्यक्तिगत भाव-भावनांची भावनिक देवाण-घेवाण, कौटुंबिक सल्ले, एकमेकाविषयी काळजी, विचारपूस व चौकशी इ. गोष्टींचा अंतर्भाव होतो, साधारणपणे भावनिक ऋणानुबंधाचे स्वरूप असते.

ब) कार्यालयीन पत्रलेखन (कार्यालयीन पत्रव्यवहार) :

कौटुंबिक किंवा व्यक्तिगत पत्रलेखनापेक्षा कार्यालयीन पत्रव्यवहाराचे स्वरुप भिन्न प्रकारचे असते. आपल्या भोवती असणाऱ्या समाजातील व्यक्तीचा दैनंदिन जीवनामध्ये शासकीय-निमशासकीय अशा कोणत्याही कार्यालयाशी व्यक्तिगत आणि सामुहिक कामाच्या निमित्ताने निश्चितपणे संबंध येतोच. उदा. दवाखाना, च.ड.ए.इ., ऑफिस, कोर्ट, शाळा-कॉलेजेस, कारखाने इ. कार्यालयाला पत्रलेखक आपल्या कामाचे स्वरूप संबंधित विभागातील प्रमुखांना कळवितो. कार्यालयामध्ये आलेल्या पत्रामधील उपस्थित मुद्दांच्या अनुषंगाने कार्यालयामध्ये विशिष्ट पद्धतीने आणि विशिष्ट क्रमाने प्रक्रिया केली जाते. अखेरीस पत्रलेखकास कार्यालयाकडून आलेल्या पत्राचे उत्तर पाठवले जाते. कार्यालयामध्ये आलेल्या पत्रांच्या अनुषंगाने केलेल्या कार्यवाहीस

लिपिक म्हणून कायम सेवते रुजू झालो आहे. त्यामुळे डखउ च्या हप्त्याची रक्कम मासिक वेतनातून कपात करण्यात यावी ही विनंती.

कळावे,
आपला विश्वासू,
सही/-
(श्री. गोरख माणिक शिंदे)

सोबत :

१. पॉलिसी प्रमाणपत्र
२. सहामाही हप्ता चलन
३. दौंड नगरपरिषद, दौंड यांचे कायमसेवेचे प्रमाणपत्र

२. कार्यालयाने पत्रावर कार्यवाहीसाठी केलेली प्रक्रिया (कार्यालयीन टिप्पणी) :

कोणत्याही खात्याच्या कार्यालयाकडे विविध विषयाच्या अनुषंगाने अनेक प्रकारची पत्रे येतात. कार्यालयाकडे आलेली पत्रे कार्यालयाच्या मध्यवर्ती विभागामध्ये स्वीकारली जातात. संबंधित विभाग त्याच्या उपविभागाकडे ती पाठवतो. तेथे प्राप्त सर्व पत्रांवर कार्यालयाच्या नावाची मोहर (शिक्का) मारुन त्यावर आवक क्रमांक व दाखल दिनांक नोंदवला जातो. संबंधित विभागप्रमुख पत्रांची छाननी करुन पत्रे ज्या-त्या विभागातील विभागप्रमुखाकडे अवलोकनार्थ पाठविली जातात. विभागप्रमुख प्रत्रावर अत्यंत महत्त्वाचे, महत्त्वाचे, तातडीचे व तत्काळ असे निर्देश करतात. निर्देशाच्या महत्त्वानुसार कार्यवाहीसाठी पत्रांना प्रथम प्राधान्यक्रम दिले जातात.

संबंधित विभागाचे प्रमुख पत्राचे अवलोक करुन ती पत्रे आपल्या विभागातील लिपिकाकडे पाठवितात. लिपिक प्राप्त झालेल्या पत्रावर कार्यवाही करण्यासाठी त्या

पत्रांमधील उत्तरवजा मुद्दयांच्या सखोल अभ्यास करुन एक उत्तरवजा टिपण तयार करतो. असे उत्तरवजा टिपण म्हणजे कार्यालयीन टिप्पण (जषषळलश छोंश) होय. ही कार्यालयीन नोट म्हणजे कार्यालयाने पत्रावर केलेली पहिली कार्यवाही असते. अशा टिप्पणीमध्ये लिपिक कार्यालय प्रमुख्याने कोणता निर्ण घ्यावा. याबाबतच्या काही गोष्टी सुचवितो. वास्तविक पाहता संबंधित लिपिकाच्या हा वरिष्ठ अधिकाऱ्यास लेखी अभिप्रायच असतो. असे टिपण तो संबंधित अधिकाऱ्याच्या अवलोकनार्थ सादर करतो. अशी टिप्पणी लिहण्याचा उद्देश व टिप्पणीच्या स्वरुपात अधिकचा तपशील पुढीलप्रमाणे :

टिप्प्णी लेखनाचा उद्देश (हेतू) :

कार्यालयीन टिप्पणी कार्यालयामधील वरिष्ठ दर्जाच्या अधिकाऱ्याला पत्रामध्ये निर्देशित प्रश्नांची, एकूणच सबंध प्रकरणाची (पार्श्वभूमी) इतंभूत माहिती देण्यासाठी लिहिली जाते. संबंधित अधिकाऱ्याला संबंधित प्रकारची कागदपत्रे, नियम, अटी व सेवा शर्थी शोधण्याची गरज भासू नये. पत्रातील मजकूर थोडक्यात, मुद्देसूदपणे मांडणे व पत्रातील मुद्यासंबंधी अनुकूल वा प्रतिकूल मत नोंदवणे, प्रकरणावर आवश्यक योग्य आणि नियमांना धरुन कारवाई सुचविणे, असा टिप्पणी लेखनाचा मुख्य हेतू असतौ.

टिप्पणी लेखनाचे प्रकार :

कार्यालयीन टिप्पण्या अनेक प्रकारच्या असतात. त्यांच्या स्वरुपावरून तिचे प्रकार पाडले जातात. साधारपणपणे टिप्पणीचे कार्यालयीन कामकाजाच्या दृष्टीने चार प्रकार पाडले जातात.

१) नित्याच्या स्वरुपाची किंवा ठराविक स्वरुपाची टिप्पणी
२) माहितीपर टिप्पणी
३) कार्यवाहीसाठी वरिष्ठांकडून आदेशाची अपेक्षा करणारी टिप्पणी
४) अंर्तगत कार्यालयीन टिप्पणी

१) नित्याच्या स्वरुपाची किंवा ठराविक स्वरुपाची टिप्पणी

संक्षेपाने लिहावे

३) टिप्पणीमध्ये संपूर्ण प्रकरणाची कल्पना थोडक्यात देणे अपेक्षित असते. आवश्यकतेनुसार प्रकरणाचा गोषवारा द्यावा. तिचे स्वरुप संक्षिप्त परंतू मुद्देसूद आणि काटेकोर भाषेत असावे.

४) प्रत्येक मुद्यांचा स्वतंत्र परिच्छेद असावा. त्यास स्वतंत्र क्रमांक द्यावेत.

५) पत्रातील अनेक मुद्यांची छाननी स्वतंत्र व तपशीलवारपणे करावी.

६) फाईलमधील विशिष्ट कागदपत्रांचा उल्लेख टिप्पणीत करावयाचा असल्यास त्यास कागदपत्रांचा संदर्भ क्रमांक द्यावा. फाईलमधील त्या कागदावर पताका (फ्लॅग) लावून ठेवावी.

७) टिप्पणी निष्पक्षपातीपणे लिहिलेली असावी.

८) टिप्पणी साध्या, सोप्या व सुस्पष्ट भाषेत असावी.

९) अकारण स्तुती, वैयक्ति किंवा समर्थन, दोषदर्शन टिप्पणीत नसावे.

१०) टिप्पणीची भाषा अनलंकृत व कार्यालयीन असावी.

११) आपल्याकडे आलेल्या टिप्पणीवर काहीवेळा पुन्हा टिप्पणी लिहावी लागते. अशा वेळी अगोदरच्या टिप्पणीचा फक्त संदर्भ नोंदवावा. त्यामधील निर्णयाशी सहमत असल्यास फक्त स्वाक्षरी करावी. सहमत नसल्यास अभिप्राय नोंदवून स्वाक्षरी करावी.

१२) टिप्पणीच्या अखेरीस डाव्या बाजूला आद्याक्षरी करावी व तिच्याखाली तारीख टाकावी.

१३) टिप्पणीत मूळ पत्राला न्याय दिला जावा. तीमध्ये सुस्पष्टता असावी. खाडाखोड, अशुद्धत नसावी. हस्ताक्षर सुवाच्य असावे.

* टिप्पणी लेखनाचा नमुना :

यापूर्वी आपण श्री. गोरख माणिक शिंदे यानी डखउ कार्यालयास पाठविलेल्या पत्रावर कार्यालयाने कार्यवाहीसाठी वरिष्ठांकडून आदेशाची अपेक्षा करणाऱ्या टिप्पणीचा नमुना.

अनुक्रमांक

श्री. गोरख माणिक शिंदे वरिष्ठ लिपिक, दौंड नगरपरिषद, दौंड यांच्या दि. ३० जून २०१२ च्या पत्रास (अर्जास) अनुसरुन सादर.

१) श्री. गोरख माणिक शिंदे यांनी सहामाही प्रिमियम मोड असणाऱ्या ङ्कजीवन आनंदङ्ख या प्रकारच्या पॉलिसीचा मासिक वेतन कपात (चेपींहश्रू चेवश) करण्याबाबत विनंती केली आहे. त्याचा पॉलिसी क्र. ९५६१२०५ असा आहे.

२) त्याने जून २००० मध्ये २,००,०००/- (दोन लक्ष रूपये) किमतीचा पॉलिसी उतरवलेली आहे. त्याचा पॉलिसी कालावधी (ढशीा)२० वर्षाचा आहे.

३) वर्षामध्ये कमाल दोन वेळेस पॉलिसी प्रिमियम मोड बदलता येतो.

४) त्याच्या खात्यावर १,००,०००/- जमा रक्कम आहे. याचा अर्थ संबंधित ग्राहक नियमित (रेग्युलर) सेवा शर्ती पाळणारा असल्याचे दिसते.

५) श्री. शिंदे यांची मागणी योग्य आहे. त्यासाठी लागणारी कागदपत्रे सोबत जोडली आहेत.

६) श्री. शिंदे यांची आपल्या कार्यालयाच्या सेवा शर्ती पाळण्याची नियमितता लक्षात घेता, त्याचा झीशाळीं ोवश बदल करण्यास मंजूरी देता येईल असे वाटते.

ऑफिस सुप्रिटेन्डेन्ट

१५ जुलै २०१२

३) कार्यालयाकडून पाठविले जाणारे पत्र :

कार्यालयामध्ये वैयक्ति व सार्वजनिक स्वरूपाची कितीतरी पत्रे येतात. अशा पत्रांना उत्तर म्हणून कार्यालयामार्फत कार्यवाही पूर्ततेबाबतचे उत्तरवजा पत्र पाठवले जाते. अशी पत्रे कार्यालयाकडून पाठविले जाणारे पत्र या सदरात मोडतात. साधारणपणे कार्यालयाकडून पाठविलेल्या जाणाऱ्या पत्राचे स्थूल मानाने दोन प्रकार पडतात.

मासिक पगारातून कपात करण्यास मंजूरी देण्यात येत आहे. सदरची कार्यवाही माहे सप्टेंबर पासून करण्यात यावी.

कळावे,
आपला विश्वासू

विभागीय व्यवस्थापक
भारतीय आयुर्विमा महामंडळ, पुणे
विभागीय कार्यालय, पुणे

प्रत माहितीसाठी

१) आयुर्विमा कार्यालय, दौंड

२) दौंड नगरपरिषद, दौंड जि. पुणे

***

२ जाहिरात मसुदालेखन

आजचे काळाला जाहिरात युग असे म्हटले जाते. दैनंदिन जीवनात आपल्याला क्षणोक्षणी विविध जाहिराती दिसतात. वर्तमानपत्रे, आकाशवाणी आणि दूरदर्शन या लोकसंपर्क माध्यमांद्वारे जाहिरातदार जाहिराती लोकांपर्यत पोहचवतात. जनसंपर्कासाठी जाहिरात हेच महत्त्वाचे साधन आहे. जाहिरातलेखन ही आजच्या युगातील महत्त्वाची कला आहे. जागतिकीकरणाच्या युगात विविध वस्तूच्या विक्रीसाठी प्रत्येकाला जाहिरात करावीच लागते. म्हणूनच ङ्कजाहिरातलेखनङ्ख या कलेला अनन्यसाधारण महत्त्व येत चालले आहे.

उत्पादित केलेल्या वस्तूची, तिच्या गुणवैशिष्ठ्यांची ओळख लोकांना करुन देणे व लोकांच्या मनात या वस्तूबंद्दल आकर्षण निर्माण करुन वस्तू घेण्यास लोकांना प्रवृत्त करणे हे धोरण सर्व उत्पादन विक्रेते जपताना दिसतात. आपल्या वस्तूची विक्री करताना विक्रेत्याला बोलावेच लागते. हे ङ्कबोलणेङ्ख म्हणजेच जाहिरात होय.

जाहिरात ही स्वतंत्र कलाच मानली जात असल्यामुळे मोठमोठ्या कंपन्यामध्ये तज्ञांचा एक स्वतंत्र विभाग असतो. या विभागात ङ्कमुख्य मसुदा लेखकङ्ख असे एक

पद असते. त्या त्या कंपनीमधील आर्थिक उलाढालींनुसार तज्ञांना भरपूर पगार दिला जात असल्याने जाहिरातीचे क्षेत्र हे रोजगाराची एक मोठी संधी म्हणून पाहिले जाते.

* जाहिरात : व्याख्या

जाहिरात म्हणजे ङ्कॲडव्हर्टाईजमेंटङ्ख(अर्वींशीींळीशाशपीं) हा शब्द मूळ ङ्कॲडव्हर्टेरीङ्ख (अर्वींशीींशीश) या लॅटीन शब्दापासून तयार झाला आहे. या लॅटिन शब्दाचा अर्थ ङ्क.........च्या कडे मन वळविणेङ्ख असा आहे. यावरुन स्थूलमानाने जाहिरातीच्या पुढीलप्रमाणे व्याख्या करता येतील. –

* ङ्कविक्रेत्याने आपल्या उत्पादनाची (किंवा सेवेची) मागणी वाढावी आणि विक्री व्हावी म्हणून केलेली प्रसिद्धी म्हणजे जाहिरात होय.ङ्ख

* ङ्कआपल्या वस्तूचा किंवा सेवेचा जनतेला परिचय करुन देऊन त्याची मागणी वाढविण्यासाठी स्वखर्चाने केलेली प्रसिद्धी म्हणजे जाहिरात होय.ङ्ख

* जाहिरात मसुदा म्हणजे काय?

जाहिरातीचे विशिष्ट घटक असतात. त्या त्या माध्यमानुसार घटक वापरुन जाहिरात तयार केली जाते. लिखित मजकूर, स्थिर किंवा हलती चित्रे आणि ध्वनी ही जाहीरातीची द्रव्ये होत. वृत्तपत्रातील जाहिरातीसाठी लिखित मजकूर आणि स्थिर चित्रांचा वापर करता येतो. आकाशवाणीसाठी केवळ श्राव्य मजकूराच्या आधारे जाहिरात तयार करावी लागते. तर दूरदर्शनवरील जाहिरातीत लिखित किंवा श्राव्य मजकूर आणि स्थिर किंवा हलत्या चित्रांचा वापरही केला जातो. म्हणजेच जाहिरातीत वापरला जाणारा लिखीत, दृक आणि श्राव्य मजकूर म्हणजे जाहिरातीचा मसुदा होय.

* जाहीरातीचे घटक

- जाहिरातीचा मथळा
- उपमथळा
- जाहिरातीची संहिता
- संस्थेची मुद्रा / जाहिरातदाराची मुद्रा

घोषवाक्य म्हणजे त्या कंपनीचे, त्या उत्पादनाचे ध्येयवाक्यच असते. जाहिरातीतील मथळा, पूरक मथळा, संहिता सतत बदलत राहते. पण जाहिरातीदाराची मुद्रा आणि घोषवाक्य कधीही बदलत नाही. वस्तू, कंपनी, सेवा याबद्दल कमीतकमी शब्दात विशेष असे सांगणे म्हणजे घोषवाक्य होय. घोषवाक्ये छोटी व सहज उच्चारण्यासारखी असावी.

१) तुमच्या सोबत प्रत्येक क्षणी (भारतीय स्टेट बँक)

२) आयडीया तुमचं अवघं जीवनच बदलून टाकेल (आयडिया कनेक्शन)

* जाहिरातलेखनासाठी आवश्यक गुण

* कल्पकता
* भाषा प्रभुत्व
* ग्राहकाच्या मानसशास्त्राची जाणीव
* मांडणीचे ज्ञान (डरू-ीीं)
* विषयज्ञान
* निरीक्षणशक्ती

* वृत्तपत्र जाहिरातीचा मसुदा

अक्षरांच्या टाईप गरजेनुसार लहानमोठा करावा. एखाद्या विशिष्ट शब्दाकडे ग्राहकांचे लक्ष वेधून घ्यायचे असेत तर तो आकर्षक पद्धतीने छापून तो वेगळ्या रंगानेही दाखवता येतो.

वृत्तपत्रातील जाहिरातीत उत्पादनाच्या अनुषंगाने स्थिर चित्रांचाही वापर करता येतो. त्याचबरोबर ती रंगीत चित्रेही वापरता येतात.

अनेकदा जाहिरातदार सवलत योजना किंमतीत सूट किंवा मोफत वाटप याची घोषणा करतात. ही घोषणा ग्राहाकंच्या नजरेत भरेल अशा ठिकाणी व अशा पद्धतीने टाकावी.

जाहिरातीची मुख्य घोषणा, उत्पादनाचे नाव आणि मुद्रा ही सुद्ध आकर्षक व सहज दिसेल अशा ठिकाणी असावी.

बदलत्या काळानुसार जाहिरातीची संहिताही बदलावी. अशा रितीने जाहिरातीची कल्पकता व आकर्षक मांडणी ही जाहिरातीच्या यशस्वितेची हमीच होय.

* आकाशवाणाची जाहिरातीचा मसुदा

आकाशवाणी हे पूर्णपणे श्राव्य माध्यम आहे. आकाशावाणीसाठी जाहीरातमुसादा लिहताना आपण केवळ श्राव्यमाध्यमासाठी लिहित आहोत याचे भान ठेवावे लागते. हा मुसदा करताना ङ्खथोडक्यात सांगा पण सर्व काही सांगा!ङ्ख हे तत्त्व लक्षात ठेवावे. मसुदालेखकाने लिहिण्यापूर्वी स्वत:च्या मनाला पुढील प्रश्न विचारावेत.

* मी कशाची जाहिरात करीत आहे?
* मला काय विकायचे आहे?
* मी कुणासाठी जाहिरात लिहीणार आहे?
* हे उत्पादन विकत घेणारे ग्राहक कोण आहे?
* मी माझा संदेश चांगल्याप्रकारे संभाव्य ग्राहकांपर्यत कसा पोहोचवू शकेन?

आकाशवाणीसाठी मसुदालेखन करताना सर्वांना समजेल अशी भाषा आणि श्रवण सुलभतेसाठी आवाजाची विविधता व आवाजातील चढउतार यांचा मेळ बसवावा. लेखनात छोटी छोटी वाक्ये असावीत.

विशिष्ट धून, विशिष्ट सुरावट यामुळे जाहिरात ग्राहकांच्या अधिक परिचयाची होते. त्यामुळे त्याचाही कलात्मक वापर करावा. निवेदनाला कोणत्या आवाजाची जोड दिली जावी याची नोंद मसुद्यात करणे आवश्यक आहे.

जाहिरातीचा कालावधी दहा सेंकदापासून ते चाळीस सेकंदापर्यंत असावा. त्यासाठी कमीतकमी शब्दात अधिक आशय सांगणारी जाहिरातीच संहिता किंवा मुसदा असावा.

उत्पादनाचे नाव व घोषवाक्याचा उच्चार अनेकवेळा करावा. आपल्या उत्पादनाची गुणवैशिष्ठये पुन्हा पुन्हा सांगावीत. बोलीभाषा वापरुन ग्राहकांचे लक्ष वेधून घेणे फायद्याचे ठरते.

दूरदर्शनच्या जाहिरातीचे घटक -

* मॉडेल व त्याची निवड
* फोटोग्राफी व त्याचा कौशल्याने वापर
* सादरीक व त्याचा औचित्यपूर्ण वापर
* विषयाची वैचित्र्यपूर्ण व परिणामकारक मांडणी
* ग्राहकाला खरेदीसाठी उद्युक्त करणारा संवाद
* विषयाला पोषक ठरणारी रंगसंगती
* योग्य अशा ध्वनीची आणि संगीताची योजना
* लक्ष्यगटाचे भान
* विक्रयवस्तूचे प्रभावी दर्शन

दूरदर्शनसाठी जाहिरात मसुदालेखन करताना लक्षात घ्यावयाच्या गोष्टी-

१) दूरदर्शन हे दृकश्राव्य माध्यम असल्याने शब्दापेक्षा चित्रांचा/दृश्यांचा वापर करावा. कारण ऐकण्यापेक्षा पाहिलेली गोष्ट जास्त लक्षात राहते.

२) मसुद्यातील वाक्ये छोटी छोटी असावीत. त्यातील शब्दयोजना उच्चारण सुलभ असावी आणि भाषेत नादमाधुर्यक असावे. ग्रांथिकभाषेपेक्षा बोलीभाषा वापरावी.

३) जाहिरातीनुसार लोकप्रिय गाण्याचां वापर करुन ग्राहकांचे लक्ष वेधून घ्यावे.

४) कॅमेरा कोणते दृश्य कसे टिपेल, कोणता कोन वापरेल, कशी हालचाल करेल याचा तपशील मसुदा लेखनातच करावा.

५) जे दृश्य दाखविले जाते व जे निवेदन ऐकवले जाते त्या प्रेक्षक भावनिकदृष्टया गुंतलेला असावा. म्हणजेच दृश्य व निवेदन यामध्ये चित्राकर्षकता हवी.

६) त्या त्या उत्पादनाच्या वापराचे प्रात्यक्षिक दाखविणेही परिणामकारक होते.

७) जाहिरातीत सुसंगत संगीताचाही वापर करावा.

८) विनोदाचा कल्पक वापर गरजेनुसार करावा.

९) आकर्षक मॉडेल्सचा वापर करुन जाहिरात करावी.

१०) प्रेक्षकांच्या मनाला धक्का देणाऱ्या कल्पना जाहिरात मसुद्यात वापराव्यात.

११) जाहिरातीनुसार प्राणी, पक्षी, कार्टुन्सचा कलात्मक वापर करावा.

****

३ इंटरनेट आणि मराठी

जगातील सर्व संगणकाच्या नेटवर्क्सला जोडणाऱ्या नेटवर्कला इंटरनेट असे म्हणतात. इंटरनेटमुळे दोन राज्ये, देश आणि संपूर्ण जग जोडल्या जाते. ही जोडणी वायर्स, केबल आणि सॅटेलाई याद्वारे केली जाते. आपला संपर्क या नेटवर्कशी झाला की आपण ऑनलाईन होतो. यातून आपण आपले बरेच व्यवहार सपूर्ण करु शकतो.

सेंटर फॉर युरोपियन न्यक्लिअर रिसर्च या स्विझर्लंडच्या (उएठछ) या स्विझर्लंडच्या संस्थेने १९९२ साली वर्ल्ड वाईड वेब अर्थात जगभरचे नेटवर्क तयार

काही वेबसाईटवर तर आपण आपल्या वस्तू विकू पण शकतो. त्यासाठी आपल्या वस्तूंचा पूर्ण तपशील व विक्री किंमत वेबसाईटवर नोंदवली आपल्याला ग्राहकपण घरबसल्या प्राप्त होतात. आणि आपली वस्तुपण विकली जाते. त्यामुळे कष्ट व वेळ वाचतो.

* ई-रीडिंग :

अलीकडे इंटरनेटवर सर्व भाषांतील पुस्तके वाचनासाठी उपलब्ध होऊ लागली आहेत. इंटरनेट हे एक जागतिक वाचनालय आहे. भविष्यात टॅब्लेट पीसीमुळे शाळेतही ई-वाचन सुलभ होणार आहे. या वाचनाचा फायदा असा की दिवसा, रात्री, पहाटे-वाटेल त्यावेळी आपण वाचू शकतो. त्यासाठी ग्रंथालयात जायची, ग्रंथालयाची वेळ पाळण्याची गरज नाही. पुस्तक विकत घेणे, ते सांभाळत बसणे, हरवणे या गोष्टी कराव्या लागत नाही. पारंपारिक वाचन पद्धतीत हवे असलेले पुस्तक, माहिती अथवा मजकूर त्या त्या पुस्तकातून किंवा संबंधित वाचनालयातून मिळवावे लागतात. जर पुस्तक परदेशात असेल तर ते सहज उपलब्ध होत नसतील तर बाजारात मिळत नसेल तर मागणी करावे लागते. यात वेळ आणि पैसा दोन्ही खर्च होई. आत ई-रीडिंगमुळे घरबसल्या, शक्यतो मोफत, अल्पावधीत पुस्तक उपलब्ध होते.

* विकिपीडिया :

विकिपीडिया हा विकिपीडिया वाचकांनीच एकत्रिपतणे इंटरनेटवर संपादित केलेला ज्ञानकोश आहे.

ज्ञानकोशासाठी विश्वकोश अशीही संज्ञा वापरली जाते. विश्वकोशात ज्ञानाच्या सर्व शाखा किंवा विशिष्ठ शाखेची व्यापक माहिती लिहिलेली असते. विकिपीडियात प्रत्येक विषयावार एक लेख याप्रमाणे विविध लेखात नोंद घेतली जाते. एखाद्या विश्वकोशाप्रमाणेच विकिपेडीयावर मजुकराच्या गरजेप्रमाणे विविध साच्यात व खंडात माहिती दिली जाते. या ज्ञानकोशाचे वैशिष्टये असे कि यात कोणीही माहिती लिहू

शकतो, नवी माहिती उखाद्या लेखात समाविष्ठ करु शकतो किवा पूर्ण वगळू शकतो, त्यासाठी फक्त आपल्याला सदस्यत्व घ्यावे लागते, जे मोफत आहे. त्यामुळे वाचकांनीच समृद्ध केलेला हा मुक्त आणि मोफत ज्ञानकोश आहे.

* विकिपीडिया: फायदे कोणकोणाला?

१) ज्याला ज्ञान, माहिती हवी आहे त्या सर्व वाचकाला, सर्व विद्यार्थीला याचा फायदा होतो. इंग्रजी लेखन न समजलेले संदर्भ मराठीत व मराठीत न समजलेले संदर्भ इंग्रजीत शोधता येतात. स्पर्धापरिक्षा, नवीन भाषा शिक्षण, निरंतर शिक्षण, विविध अंक, मासिके या सर्वांना माहिती विकिपीडियातील लेखातून घेता येते.

२) विविध दरवेळी क्रीडा, आरोग्य, शिक्षण हवामान, पर्यावरण, देश, राजकीय नेते, संज्ञा विविध संकल्पना यांची माहिती हवी असते. या प्रत्येक विषयावरचे पुस्तक घेणे शक्य नसते. त्यामुळे ही माहिती विकिपीडियामधून घेतल्यास विद्यार्थ्यास शैक्षणिक खर्च कमी होतो.

३) माहितीच्या अभावी, किंवा अपूर्ण माहितीमुळे, विद्यार्थी अपुरी किंवा चुकीची माहिती मिळवतो. अनेकदा मिळालेल्या माहितीचे अचूक संदर्भ माहित नसतात. मात्र ही विकिपीडियामधून घेतल्यास माहितीपूर्ण व सबळ संदर्भानिशी विवेचन करण्याची सवय विद्यार्थ्यास लागते.

४) विकिपीडियावर नियमित लेखन करणाऱ्यांना प्रबंध कसे लिहावेत, याची पूर्वतयारी होते व संशोधन शिस्त अंगी बाणते.

५) विषयाबद्दल ङ्कसमर्थनङ्ख तसेच ङ्कविरोधङ्ख करणाऱ्या मतांशी परिचय, त्यामुळे दृष्टीकोन एकांगी होण्याचे टळते.

१. टीमवर्कची आणि परस्पर सहकार्याची तसेच इतरांना प्रोत्साहन देण्याची सवय लागते.

२. नवीन विषयाची विकिपीडियातील सोप्या भाषेत चटकन तोंड ओळख होते.

३. नवीन शहरांबद्दल किंवा संस्थेबद्दल समतोल माहिती मिळते.

४. वेळ सत्कारणी आणि सकारात्मक कामात व्यतीत होतो.

वचने प्रत्यक्ष ऐकून सांगितलेला आचारधर्माचा ग्रंथ म्हणजे ङ्कस्मृतिस्थळङ्ख असे डॉ. शं. गो. तुळपुळे या ग्रंथाचे वर्णन करतात. नागदेवाचार्यांच्या जीवनाच्या उत्तरार्धाची माहिती या ग्रंथात आली आहे. पंथाचे आचार्यपद नागदेवाकडे आल्यापासूनच्या काळातील माहिती ङ्कस्मृतिस्थळङ्ख या ग्रंथात आली आहे.

ग्रंथ केंव्हा लिहिला गेला व तो कोणी लिहला या विषयी मतमतांतरे आहेत. तो कोणी ऐका लेखकाने लिहिलेला नसून त्यात अनेकांच्या पाठातील मजकूर आलेला आहे. असे वा.ना. देशपांडे म्हणतात तर डॉ. शं. गो. तुळपुळे म्हणतात, ङ्क.....या स्मृति प्रथम कोणी तरी लिहून काढल्या व पुढे त्यात कोणी कोणी भर घातली ही भर नेमकी कोणी व कोणती घातली ते कळण्यास काही मार्ग नाही. परंतु इतके खरे की या स्मृतीचा पहिला लेखक नागदेवाचार्यांच्या समकालीन असणार कारण एरव्ही त्याला त्यांच्या चरित्रातील बारकावे टिपता आले नसते. ङ्कअन्वयस्थळाङ्ख सारख्या ग्रंथातून स्मृतीचा लेखक म्हणून नरेंद्राचे नाव सापडते शिवाय तो नागदेवाचार्यांच्या समकालीन होता. त्याचप्रमाणे त्याने सातशे स्मृती लिहिल्याचा उल्लेख तळेगावर यांचा ङ्कअन्वयस्थळातङ्ख सापडतो. नरेंद्रासोबतच परशरागानेही स्मृततिस्थळ लिहिल्याचा उल्लेख वा. ना. देशपांडे करतात परंतु ते नागदेवाचार्याच्या समकालीन नाहीत. म्हणून स्मृतिस्थळ या ग्रंथाचा लेखक नरेंद्र ठरतो बाकीच्यांनी त्यावर संस्करण केले असावे. ङ्कम्हातारदामपूर्वकङ्ख भेटोबासी मार्गा प्रार्थणें;

प्रस्तुत स्मृतीतून भटोबासाचे व्यक्तिमत्त्व, संघटन कौशल्य आणि शिष्यांचा सांभाळ या गोष्टींवर प्रकाश टाकला आहे.

***

२ राजर्षी शाहू महाराज (१८७४-१९२२)

कोल्हापूर संस्थानाचे कल्याणकारी राज्यकर्ते आणि थोर समाजसुधारक मुळचे कागलच्या घाटगे घराण्यातील. १८७४ ला कोल्हापूरच्या राजघराण्यात दत्तक. १८८४ ला राज्याभिषेक. कल्याणकारी राज्यकारभारास प्रारंभ. प्रारंभी दुष्काळ व प्लेगाच्या साथीला धैर्याने तोंड दिले. परदेशी दौऱ्यानंतर दृष्टी व्यापक झाली होती. उद्योगधंदे, शिक्षण कला, खेळ, प्रशासन इत्यादी क्षेत्रात सुधारणेला प्रारंभ केला.

शिक्षणप्रसारासाठी कोल्हापूरात अनेक जमातीसाठी बावीस वसतिगृहाची स्थापना केली. अस्पृश्य, आदिवासी भटके यांना वटहुकूम काढून १९०२ साली ५०% जागा राखीव केल्या. आर्यसमाज, सत्यशोधक समाज, स्वातंत्र्य चळवळ यांना पाठबळ दिले. वेदोक्त प्रकरणात बरीच शक्ती खर्च करावी लागली. बहुजनसमाजात शिक्षणप्रसार जागृती आणि सुधारणेसाठी भगिरथ प्रयत्न केले. संस्थाच्या बाहेरही लोकजागृती केली. त्यांच्या विचार आणि कृतीतून महाराष्ट्राची जडणघडण झाली आहे.

सदरचे भाषण कोल्हापूर येथील श्री. राजाराम इंडस्ट्रियल स्कुल बोर्डींगच्या उद्घाटन प्रसंगी अध्यक्ष स्थानावरुन दि. १५/८/१९२० रोजी केले आहे. जुन्या पारंपारिक शेती ऐवजी सुधारलेल्या शेतीशास्त्रांचा व अवजारांचा अवलंब केला पाहिजे. सुधारलेले तत्त्वज्ञान शिकण्यासाठी कारागिरांनी पुढे आले पाहिजे. आपल्यात हस्तकौशल्याची मोठी परंपरा आहे. त्याता तत्त्वज्ञानाची जोड दिली पाहिजे. देशातील उद्योग धंद्यावरच आपली प्रगती अवलंबून आहे. सहकारी पद्धतीने उद्योगधंदे, संस्था व व्यवसाय उभे करावेत असे महाराजंनी सांगितले आहे.

***

३ विठ्ठल दत्तात्रय घाटे (१८७४ ते १९७८)

ललितलेखक व शिक्षणतज्ञ म्हणून प्रसिद्ध. ङ्कमधु-माधवङ्ख हा काव्यसंग्रह, ङ्कयशवंतराव होळकरङ्ख हे नाटक, ङ्कमनोगतेङ्ख हा ललितलेखसंग्रह, ङ्कदिवस असे होतेङ्ख हे आत्मचरित्र आणि काही ङ्कम्हातारे व एक म्हातारी, नाना देशातील नाना लोक, पांढरे केस हिरवी मनेङ्ख हे व्यक्तिचित्रण संग्रह प्रसिद्ध.

ङ्कआक्रंदनङ्ख या कादंबऱ्या आणि ङ्कमृतात्मेङ्ख, ङ्कअगा जे घडलेचि नाहीङ्ख, ङ्कबारवङ्ख, ङ्कमध्यस्थङ्ख या एकांकिकाचे लेखन केले आहे.

ङ्कउद्रेकङ्ख ही योगीराज वाघमारे यांची १९७० साली प्रसिद्ध झालेली पहिलीच कथा आहे. या कथेमध्ये सुशिक्षित दलित तरुणाची मनोवस्था चित्रित केलेली असून या कथेचे वेगळेपण म्हणजे बेरोजगारीमुळे हताश झालेल्या नवतरुणाची विद्राही मानसिकतेचे दर्शनच घडते. मात्र येथे या विद्रोहाला मानवतावादी मूल्यांची जोड आहे. परंपरेला नकार देताना या कथेतील नायक शेटीबा डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या नव्या मूल्यांचा पुरस्कार करताना दिसतो.

***

६ संत ज्ञानेश्वर

(ज्ञानेश्वर विठ्ठलपंत कुलकर्णी १२७५-१२९५)

वारकरी संप्रदायातील श्रेष्ठ, संत, भाष्यकार, कवी व तत्त्वज्ञ. भावार्थ द्विपिका (ज्ञानेश्वरी), अमृतानुभव, चांगदेवपासष्टी हे ग्रंथ अभंग व हरिपाठ ही स्फुट रचना प्रसिद्ध. अलौकिक कल्पना, समर्पक अलंकार, दृष्टांत, रसमयता, प्रासादिकता ही

त्यांच्या कवितेची वैशिष्टये. वारकरी संप्रदायाची ज्ञानेश्वरांच्या अभंगानी बहुजनसमाजाचे अध्यात्मिकदृष्टया प्रबोधन केले. ज्ञानेश्वरंच्या अभंगवाणीतील एक अभंग. भावयुक्त अंत:करणाने नामस्मरण करावे. अशा प्रकारच्या आशय व्यक्त होतो.

***

७ चोखामेळा

(जन्म काळ उपलब्ध नाही - मृत्यू १३३८)

मंगळवेढा आणि पंढरपूर ही जन्म आणि कर्मभूमी मानणाऱ्या चोखोबा यांच्या नावावर सकलसंतगाथेत मूळचे १८८ आणि पुरवणीत १५७, ३४५ अभंग उपलब्ध. दलित जाणीवांचा पहिला अविष्कार चोखामेळ्यांच्या अभंगामध्ये आढळतो.

रहिमतपूर अशी तीर्थयात्रा शेवटी कोल्हापूर स्थायिक झाल्या. बालपणापासून भक्तिमार्गाची आवड, जयरामस्वामींच्या कीर्तनात त्यांनी तुकोबांची कीर्ती ऐकली. आणि तुकोबांना गुरु मानून अभंगलेखन केले.

प्रस्तुत अभंगातुन वारकरी पंथाच्या संताचे कार्याचे वर्णन केले आहे. त्यासाठी मंदिराचा रुपक म्हणून कल्पना मांडली आहे.

***

१० केशवसुत - कृष्णाजी केशव दामले (१८६६-१९०५)

अर्वाचीन ङ्कमराठी कवितेचे जनकङ्ख म्हणून त्यांना संबोधले जातात. मराठी कवितेच्या प्रांतात रुढ मळवाट सोडून व्यक्तिगत अनुभवांना व भाव-भावनांना प्रकट

करणारी आत्मनिष्ठा व संवेदनशीलता त्यांनी मराठी कवितेत आणली. निसर्ग, प्रेम, गूढगुंजन, स्वातंत्र्य, समता व समाज परिवर्तन इ. विषयावर प्रभावी काव्यलेखन केले. साध्या गोष्टीत मोठा आशय पाहण्याची नाविण्यपूर्ण दृष्टी, मानवांच्या मर्यादाबद्दल हळहळ, स्वातंत्र्य, समता, बंधुता यांचा आग्रह व शोषितांबद्दल सहानुभूती इ. महत्त्वाचे विशेष आहेत.

नवा शिपाई ही कविता ङ्ककेशवसुतांची कविताङ्ख या काव्यसंग्रहातून घेतली असून प्रस्तुत कवितेमधून समाज सुधारणा करावयास निघालेल्या माणसाचे मूलभूत तत्त्वज्ञान कविने मांडले आहे. येथे शिपाई हा शब्द सैनिकासाठी योजलेला आहे. ध्येय प्राप्तीसाठी झगडू इच्छिणाऱ्या सैनिकास कोणीही अडवू शकत नाही. हा भाव या कवितेमधून व्यक्त झाला आहे.

***

११ गोविंदाग्रज
राम गणेश गडकरी (१८८५ - १९१९)

नाटककार, कवी, विनोदीलेखक म्हणून राम गणेश गडकरी हे एकेकाळी मराठीतील लोकप्रिय लेखक होते. ङ्कगोविंदाग्रजङ्ख या टोपणनावाने त्यांनी काव्यलेखन

सुप्रसिद्ध मराठी लोकशाही

मेहबूब हुसेन पटेल हे त्यांचे मूळ नाव

बार्शी जि. सोलापूर येथील गरीब मुसलमान कुटूंबात जन्म. विलक्षण पिल्लेदार, पहाडी आवाजाची निसर्गदत्त देणगी. मराठी लोकगीतांचा समृद्ध वारसा आईकडून लाभला. राष्ट्रीय चळवळीत १९३०-३२ च्या सुमारास सामील झाले. एक श्रमिक म्हणून सर्व सामान्यांच्या विकासाचे स्वप्न पाहिले. त्यांच्या रचना रसाळ आणि बुलंद आवाजाने गायिल्या. संयुक्त महाराष्ट्र चळवळीचा यशस्वी प्रचार केला. स्वरचित आणि इतरांचीही कवने ते प्रभावीपणे पेश करीत. गोवामुक्ती आंदोलनात योगदान. चिनी व पाकिस्तानी आक्रमणांच्या वेळी आपल्या शाहीरीने त्यांनी लाखो रुपयांचा निधी देशासाठी गोळा करण्याचे महान कार्य केले.

त्यांनी शाहिरी, लावणी, पोवाडे, गीते, लोकनाट्य लिहीली. जनसमुदायाला भारुन टाकण्याचे प्रभावी अंगभूत कौशल्य त्यांचेकडे होते. तसेच त्यांची लेखणी जिवंत, ज्वलंत आणि हृदये प्रदीप्त करणारी होती.

कवितेची अंतर्गत व रचना यमकप्रचुर करण्याची अमर शेख यांची प्रवृत्ती होती. रौद्र रसाचा अविष्कार त्यांवया कवनातून घडलेला दिसतो. त्यांनी कलश (१९५८), धरतीमाता १९६३ हे काव्यसंग्रह तर अमरगीत १९५१ हा गीतसंग्रह लिहला. त्याचबरोबर पहिला बळी (१९५१), हे नाटक लिहिले.

छ. शिवाजी महाराज, होळकर आणि उधमसिंग यांच्यावर पोवाडे. ङ्कपाथरवटङ्ख या त्यांच्या कवितेमधून शिल्पकला च्या माध्यमातून मानवतेचे दर्शन घडविले. जुन्या परंपरा मोडून टाका आणि नव्याचा स्वीकार करा. असा संदेश या कवितेमधून दिला आहे.

***

१४ बा. भ. बोरकर

बाळकृष्ण भगवंत बोरकर (१९१० - १९८४)

गोव्यातील कुडचुडे हे जन्मगाव. स्थिरावलेला मराठी काव्यप्रवाहाला १९३५ नंतर आपल्या कवितेद्वारे वाहते करण्यामध्ये अग्रणी. प्रापंचकि अडचणीमुळे मॅट्रिकपुढे फारसे शिक्षण घेता आले नाही. लहान वयातच शिक्षकाचा पेशा पत्करुन रहावे लागले. १४/१५ वर्षे ते त्याच व्यवसायात होते. इ. सन १९४६ ला गोवा मुक्तीसंग्रामात उडी घेतली. गोवा सोडून पुणे-मुंबई येथे वास्तव्य. १९५५ नंतर वाङ्मय विभागाचे संचालक म्हणून गोवा आकाशवाणी केंद्रावर संचालक, तेथूनच निवृत्त. ङ्कप्रतिभाङ्ख हा पहिला तर ङ्कजीवनसंगीतङ्ख, ङ्कदुधसागरङ्ख, ङ्कआनंद भैरवीङ्ख, ङ्कगितारङ्ख, ङ्कचैत्रपूनवङ्ख व अखेरचा ङ्ककौवल्याचे झाडङ्ख असे ११ काव्यसंग्रह प्रकाशित. गोमंतकीय वातावरणामुळे कवितेला नवीनपणा आलेला असल्याने प्रामुख्याने प्रेम, निसर्ग व अध्यात्म हे विषय हाताळले. कादंबरी, कथा, लघुनिबंध व चरित्र इ. वाङ्मयप्रकारचे समर्थपणे लेखन. जीवनाकडे पाहण्याचा निकोप दृष्टीकान जसा कवितेतून व्यक्त होतो त्याच प्रकारे रसिकता, कलंदरपणा व आसक्ती आणि विरक्तीचेही दर्शन वाङ्मयात घडते. त्यांची कविता निसर्ग आणि मानव सौंदर्याच्या विविध अनुभवांच्या प्रत्ययकारी अविष्कार करते. म्हणूनच एक सौंदर्यवादी भावकवी म्हणून ते प्रसिद्ध.

तेथे कर माझे जुळती :

हा कविता ङ्कजीवनसंगीतङ्ख या काव्यसंग्रहातून घेतला आहे. या कवितेमध्ये उदात्तता ध्येयपूजा याला महत्त्व दिले आहे. यामधून जीवनाला सौंदर्यप्रदान करणाऱ्या श्रेष्ठ जीवनमूल्याचे आवाहन पेलण्याचे सामर्थ्य आणि जीवन समर्पित करणाऱ्या महात्म्यांचे उत्कट स्तुती गायिली आहे.

***

सृजनरंग

भाग – २

सोलापूर विद्यापीठ, सोलापूर

बी.ए. भाग १, आवश्यक मराठी

व

बी. कॉम. भाग १ – मराठी

द्वितीय सत्र

बी.ए. भाग एक आणि बी. कॉम भाग १ मराठी

द्वितीय सत्र

अनुक्रमणिका

गद्यविभाग

१ रयतेचा वाटा रयेतीस द्यावा – छ. शिवाजी महाराज
२ आशा निराशेचे क्षण – यशवंतराव चव्हाण
३ अक्षराचं बेट – चंद्रकुमार नलगे
४ वालचंद म्हणजे एक संस्था – अरविंद तारके
५ प्राण्याचे गोकुळ – प्रकाश आमटे

पद्यविभाग

१ संतवाणी
अ) नामा म्हणे –संत नामदेव
ब) कृष्ण देखिला सकळै जनी –महदंबा
क) भासांमाजि साजिरी मराठिया –फादर स्टिफन्स
ड) जे का रंजले गांजले –संत तुकाराम
२ औदुंबर –बालकवी
३ वामांगी –अरुण कोल्हटकर
४ कविता स्फुरते कशी –संजीवनी
५ ज्ञानाचा महिमा –डॉ. जे. बी. शिंदे
६ त्यांचे राज्य उद्यांचे –मंगेश पाडगावकर
७ अजून वादळ उठले नाही –ज्योति लांजेवार
८ उंची –दत्ता हलसगीकर

व्यावहारिक मराठी
१ बातमी लेखन
२ वक्तृत्व कला
३ शुद्धलेखनाचे नियम

लेखक परिचय व आशयसूत्रे

२
आशा – निराशेचे क्षण

यशवंतराव चव्हाण

तशी माझी प्रवृत्ती व प्रकृती आशावादी आहे. स्वभावाने मी संकटकाळी दबून जाणारा नाही. काठीण काळ येतो, तेव्हा सहन करीत वाट पाहावी लागते. आणि ते करण्यासाठी एक प्रकारचा आत्मविश्वास व त्यावर आधारलेला आशावादी दृष्टीकोन असावा लागतो. पण याचा अर्थ असा नाही की, दैनंदिन जीवनात आशा–निराशेचा पाठशिवणीचा खेळ मी अनुभवलेला नाही. मला वाटते, हा प्रत्येक व्यक्तिच्या जीवनात येणारा नित्य अनुभव आहे. प्रासंगिक कारणासाठी का होईना, पण दैनंदिन जीवनात कधी आशावादी, तर कधी कधी निराश व्हावे लागते; परंतु ते किंचित्काळ टिकणारे प्रसंग असतात. परंतु आज जेव्हा मी पाठीमागे वळून पाहतो, तेव्हा आशावादाने विशेष क्रियाशील झालो आणि निराशेने, काही काळ को होईना, पण मनात चांगलेच घर केले, ते क्षण नजरेपुढे येतात. त्यातल्या काही क्षणांची ही नोंद आहे.

माझ्या विद्यार्थीदेशतील एका कौटुंबिक प्रसंगाची आठवण मला नित्य येते. त्या वेळी मी मनाने एकदम थकून गेलो, असे मला वाटले होते. माझी आई आपला गरिबीचा संसार चालवून आमचे शिक्षण करीत होती. आपण काही विशेष कर्तृत्व करुन आईला मदत केली पाहिजे, असे माझे बंधू गणपतराव यांच्या मनात वारंवार येत होते. माझे ते बंधू अत्यंत बुद्धिमान व उत्कृष्ट खेळाडू होते. माणसांची पारख करण्यात निष्णात, असा त्यांचा लौकिक नंतर माझ्या भागात झाला.

एकदा इंग्रजी पाचवी–सहावीत असताना एका बऱ्यापैकी सुखी घरातील एका स्नेह्याबरोबर त्यांनी क धाडसी प्रयोग करण्याचे ठरविले. तेव्हाच्या इंदौर संस्थानात शेती भरपूर होती. पण शेती करणारे कमी होते. शेती करण्यास उत्सुक व साधने जवळ असणाऱ्यांना भरपूर शेती देण्यात येत असे. गणपतराव व त्यांच्या स्नेह्याच्या कानावर ही गोष्ट आली, तेव्हा त्यांनी इंदौर संस्थानात जाण्याचा विचार सुरू केला.

त्यांचे वय तेव्हा सोळ–सतरा वर्षाचे होते. माझे बारा–तेरा वर्षाचे असेल. माझ्या कुटूंबातील सर्वांना त्यांनी ही गोष्ट सांगितली. माझ्या आईला ही गोष्ट काही आवडली नाही. पण मला मात्र त्यांच्या धाडसी निर्णयाचं कौतुक वाटले. त्या दोघांनी इंदौरकडे जाण्याची तयारी केली. स्नेह्याने आपल्याबरोबर काही साधने व थोडे फार पैसे घेतले. गणपतरावांबरोबर आम्ही काहीच देऊ शकलो नव्हतो. लागणारे भांडवल किंवा इतर साधने आमच्या कुटूंबापाशी नव्हती. काम करण्याची हौस आणि धाडसी स्वभाव याचेच भांडवल घेऊन माझे बंधू गेले.

ते गेल्यानंतर महिन्याने त्यांचे पत्र आहे. इंदौर सरकारने त्यांना त्यांच्या राज्यातील गरोठ या गावी दीडशे एकर शेती करण्यासाठी दिली होती. ही बातमीवाचून आम्हा सर्वांना आनंद झाला. आपण आता जमीनदार झालो, अशी खुळी कल्पना माझ्या मनात येऊन गेली.

पुढे चार–सहा महिन्यांनतर गणपतरावांबरोबर गेलेल त्यांने स्नेही, शेतीसाठी लागणारी अधिक साधने घेऊन येतो, असे गणपतरावांना सागून गावी परत आले. परंतु परत आल्यानंर गरोठला पुन्हा जाण्याचा त्यांचा विचार काही दिसेना. त्यांची नाती बड्या खानदानी मंडळीत असल्यामुळे त्यांनी परत जाण्याचा विचार सोडून दिला व लष्करात नोकरी धरली.

माझ्या आईचा जीव वाऱ्यावर उडाला. या माणसाबरोबर माझे मूल गेले व आणि हा आपली साधने परत घेऊन आलाख आता त्याचे तिथे काय होईल? या विचाराने तिला काही सुचेनासे झाले.

त्यानंतर एक–दोन महिन्यांत गणपतरावांची पत्रे येऊ लागली. ङ्कबाबूराव अजून परत का येत नाहीत? मी येथे एकटाच आहे. माझी प्रकृती बरी नाही. माझ्याजवळ साधनेही नाहीतङ्ख असा मजकूर त्यांत असे. त्यांची पत्रे पाहून आम्हां सर्व भावंडाना खूप दु:ख होई. मी त्या वयात एक पत्र माझ्या बंधूंच्या पत्त्यावर लिहिले व त्यात त्यांना परत यावयास सांगितले. त्यांचे उत्तर आले, की पिके तोंडावर आली आहेत. ती सोडून कसा येऊ? पण पिके काढण्यासाठी लागणारे पैसेही जवळ नाहीत, असेही उत्तर आले, ते पत्र पाहिल्यानंतर, का, कोण जाणे, माझ्या भावाला एकटे सोडून परत आलेल्या त्या सधन स्नेह्याबद्दल एक प्रकारची

माझे हाती १९५७ च्या अखेरी अखेरी आला. तेव्हापासून तीन-चार वर्षाचा काल हा एक नव्या आशावादाने भरुन गेलेला काल आहे. १९५९ साली महाराष्ट्र राज्यनिर्मिती शक्यतेपासून निर्णयाप्रत पोहोचली होती. कृषि-औद्योगिक विकासावर आधारलेली नवी अर्थरचना, महाराष्ट्रातील दलित व पुढारलेल्या सामाजातील मानिसक दुरावा दूर करुन, सामाजिक एकतेची नवी वाटचाल व शतकानुशतक एकमेकापासून वेगळे असलेल्या विभागांना एकात्मतेचा अनुभव हे माझे कार्यक्रम जीव आतून पुरे करण्याची ही सुवर्णसंधी आहे, या दृष्टीने मी या नव्या राज्याकडे पाहत होतो. ५९-६० साली या नव्या राज्यासंबंधी मी केलेली भाषणे परवा ङ्कसह्याद्रीचे वारेङ्ग या माझ्या पुस्तकामध्ये चाळून पाहत होतो. त्या भाषणामंध्ये माझा त्या काळचा आशावाद ओतप्रोत भरलेला दिसून येतो. पण त्या दिशेने आज प्रगती किती केली, हे जेव्हा पाहावयाचा प्रयत्न करतो, तेव्हा माझ्या मनाला निराशा वाटते. विशेषत: परवा मराठवाड्यात झालेली उग्र निदर्शने व दंगली पाहिल्या, म्हणजे आमचा आशावादाचा, तात्पुरता का होईना, पण पराभव झाला आहे. असे मला वाटते. या जातीयतेच्या अंधारामध्ये कोणालाही वर येता येणे शक्य नाही. का, कोण जाणे, निव्वळ या कामासाठी आयुष्य वाहून घेण्याची जरुरी आहे, असा तीव्र विचार माझ्या मनात येऊन गेला. हे कार्य संपवायचे म्हटले, तर सर्वांनी पराकाष्ठा केली पाहिजे; नाही तर आमच्या या समाजात निराशेच्या अंधाराशिवाय दुसरे काहीच उरत नाही.

माझ्या संपूर्ण राजकीय आयुष्यात गेल्या अनेक वर्षाच्या काळात एका गोष्टीसंबंधात वारंवार निराशेचा अनुभव घ्यावा लागला आहे. मला वाटते, माझा हा राजकारणातील अनुभव इतरांना सुद्धा आला असेल. राजकारणामध्ये यशस्वी होणे हे एक कष्टसाध्य काम आहे. संघटनेतील कार्यकर्त्यांमध्ये स्नेहाचे जाळे विणावे लागते, माणसे सांभाळावी, वाढवावी लागतात व त्यासाठी असंख्यांच्या मनांची जपणूक वर्षानुवर्ष करावी लागते. पण त्यातले काही थोडे, पण मोठे लोक त्यांच्या महत्त्वाकांक्षेला किंचितसा ओरखडा जाताच वैरभावाची फणा उभारतात. अशा स्वभावाचे काही नमुने पाहिल्यानंतर मी निराश होतो. मला राग येत नाही. पण निराशेचा मात्र तीव्र अनुभव होतो. मला वाटते, कदाचित हा जीवनाच्या खेळातील

एक आवश्यक भाग असेल. राजकारणात निदान सरळ रेषेत काहीच चालत नाही. कदाचित इतर क्षेत्रातही चालत नसावे, सरळ रेषेची ही संकल्पना फक्त भूमितीतच पाहायची. वास्तव जीवनात दिसतात, त्या अनेक समांतर रेषा किंवा एकमेकांना छेदून त्रिकोण, चौकोन करणाऱ्या रेषा. हेही खरे आहे, की आकर्षक वळसे घेत मनोरम चित्ररेखा उभ्या करणाऱ्या रेषाही असतात. त्यांना विसरुन चालणार नाही. जीवनाची ही वास्तविकता गृहीत धरुनच चालावे लागेल व ती हसतमुखाने स्वीकारल्यानेच मनुष्य निराशेच्या कक्षेबाहेर पडू शकेल.

अगदी अलीकडे मी अनुभविलेला आनंदाचा व आशेचा क्षण असाच अनपेक्षितपणे आला. १९७७ च्या जानेवारीमध्ये परराष्ट्रमंत्री म्हणून मी रुमानियाला भेटीसाठी गेलो होतो. हिवाळ्यात बर्फाच्छादित युरोपचे माझे हे पहिले दर्शन. त्या वर्षी बर्फही काहीसे जास्तच पडले होते. रुमानियाच्या भेटीचा माझा हा शेवटचा दिवस होता. आदल्याच दिवशी ङ्कब्रशाव्हङ्ग या बुखारेस्टपासून शंभर एक मैलांवर असलेल्या शहरी जाऊन आलो होतो. येताना वाटेत हिवाळी शुभ्र सौंदर्याने नटलेल्या कार्पेथिएनच्या रांगा डोळे भरुन पाहिल्या होत्या. या पर्वतराजीच्या कुशीत वसलेल्या एका सुंदर स्थळी, राष्ट्रपतींच्या विश्रामधामी जाऊन, अध्यक्ष चाऊशेस्की यांच्याशी पुरेपुर दोन तास महत्त्वाच्या चर्चाही झाल्या होत्या. या शेवटच्या दिवशी विदेश-मंत्र्याची निरोपाची गाठभेट व आमच्यातर्फे द्यावयाचा रात्रिभोज एवढेच काम शिल्लक उरले होते. गेले चार दिवस ओळीने युरोपियन खाना खाऊन कंटाळलो होतो. त्या दिवशी दुपारी राजदूत श्री. कौल यांच्या घरी हिंदुस्थानी ङ्कडाळभातङ्ग खाण्याचा आमचा बेत होता. आमचे जेवण चालू असतानाच, अडीच वाजण्याच्या सुमारास टेलिफोनची घंटी वाजली. टेलिफोन घ्यावा, म्हणून श्री कौल उठून गेले. मीही माझे जेवण संपविले व निवांत हात धूत होतो. तेवढ्यात राजदूताने घाईघाईने माझ्याकडे आले व म्हणाले, ङ्कतो बेलग्रेडचा फोन आहे. तेथील कॉन्सल मला काही सांगत नाही. तुमच्याशी प्रत्यक्ष बोलावयाचे, म्हणतो. तुमच्यासाठी काही मेसेज असेल.ङ्ग

मी टेलिफोन घेतला, तेव्हा त्या कॉन्सलने आपले नाव सागितले व प्रधानमंत्र्याचा १७ तारखेचा संदेश हिंदीत वाचून दाखविला. संदेश होता, की त्या

तोडून खाली टाकणारा पारधी याच झाडावर बसल्यासारखा. बेलाच्या पायथ्याशी एका दगडावर कोरलेली महादेवाची पिंड. ते झाड. तो पारधी. ति पिंड. इथलीच. खरीच. त्यामुळे बेलाशी एकरुप होऊन जात असू. त्या बेलपानातून सळकन् इकडे तिकडे पळणारी, खालीवर धावणारी, छानशी खेळणारी खारोटी मोठी गमतीची वाटे. केव्हा तरी वानरांचा कळप गावात शिरे. तेव्हा महादेवाचं शिखर आणि बेलाच झाड हे त्याच माहेरघर. खालच्या महादेवाच्या पिंडीवर कोवळी बेलपाने टाकून वर्षाचा उत्सव साजरा करुन जात. वर्षाकाठी एकदा तरी वानरांची वारी येई. मग वानरं नि पोरं यांची कधी गट्टी जमे. कधी हातघाई होई. मग गावाला गदागदा हलवून कुण्या देशाला निघून जात. इकडं बेलाचं झाड वर्षभर परदेशी झालेल्या कळपाची वाट पाहत तसंच उभं असे. देवाने परीक्षेत पास करावं म्हणून आम्ही बेलपान हळूच पिंडीवर वाहात असू. देव बेलपानानं भाळे. पारध्याला प्रसन्न झाला तसा वर्षाकाठी आमच्या होई. बेलाच्या झाडावर आम्ही आपलं ओझं टाकून खुशाल अभ्यासाचा चिवडा करता हुंदाडत असू. शाळेत छडीनं तळहात लाल झाला की, बेलाच्या झाडाखाली येत असू. तेव्हा आपोआप आतला उमाळा डोळ्यातून ओसंडू लागे. झाडाचं सावलीचा हात ममतेनं पाठीवरुन फिरत असल्याचा भास होई. पहिली आसवं दाटून आली ती इथं. दाटलेले हुंदके फुटले ते याझाडाच्या कुशीतच. आमच्या आयुष्यातील पहिल्या वहिल्या कळा सोसल्या त्या या बेलाच्या शांत झाडानं. इवल्या इवल्याशा फुलपाखरांना पंख दिले ती यानंच. याच गंधर्वानं.

आमच्या दोन शाळा असायच्या. एक वरची शाळा, दुसरी खालची शाळा. वरची शाळा नेमकी शिमग्याची होळी जळते त्या टेकावर. सोबत महालकऱ्यांची चावडी. जाणाऱ्या-येणाऱ्याच्या नरजेवरची. मोठ्या मास्तराच्या हातभर लांबीच्या रुळाच्या धाकाखालची शाळेची घंटा तिथे वाजे आणि वरच्या-खालच्या शाळा भरत-सुटत. खालची शाळा वरच्या शाळेच्या इशाऱ्यावर चाले. पण ती लहान मुलांना खूपच लळा जडवी. पुढे सुंदर बाग, दाट गारवेलाची टुमदार कमान, फुललेल्या नाना रंगाच्या कर्दळी, गुलाबाचे ताटवे आणि चारी कोपऱ्यांवर असणारी बोरुची बेटं. सडसडीत उंच... तुरेवाली. वाळक्या बोरूच्या लेखण्या तरी किती नाजूक होत! सगळ्या पोरांच्या हाताला वळणं लावली ती या बोरून. निरनिराळ्या रेखीव

आकाराच्या लेखण्या. त्याची वळणदार अरूरं. त्या लेखण्यांनी कित्ते गिरवायचे. अक्षरांना मोत्याचे घोस फुटत. मुलं वळणावर यायची ती या बोरूनं. बोरूची शेलाटी लांबसर फोक शेबंड्या पोराच्या बरबट्या बोटाचंही सोनं करुन टाकी. खातो खातो म्हणणारा दिपाटच्या या अक्षरांच्या बेटावर आला नि पाघळला. जादूच्या कांड्यासारख्या वाटणाऱ्या बोरूच्या कांड्यावर खूश झाला. स्वयंवरात सुंदर अक्षरांचा पण कुणा राजकन्यानी लावला असता, तर देशोदेशीच्या साऱ्या राजकन्या या अक्षरांच्या एकाच बेटाच्या राण्या झाल्या असत्या. बोरून बोटात उतरवलेली नक्षी अनेकांच्या नजरांची मोहिनी ठरायची. गुलबकावलीच्या फुलासारखी आमची बोरूची बेटं अद्‌भुत वाटायची. चांदण्याची अंगभर मुरलेली नजाकत बोरूतून उतारताना शाईचं अमृत होऊन जाई. वाटेवरच्या पोरांचीही अक्षरांची नशा पाहून घ्यावी, आभाळमार्गानं जाणाऱ्या शंकरानंही पार्वतीला थांबवून सांगितलंसुद्धा असेल,

ङ्कपाहिलंस, ते ते अक्षराचं बेट.ङ्ख

तीन खंड, चार वेद, अठरा पुराणं, छपन्न शास्त्रं धुंडाळली तरी न सापडणारं, त्याच्या पलीकडं असणारं हे बेट. त्या बोरूच्या पेरापेरांवरच आमच्या नजरांची निशाणं रोवलेली असायची.

या शाळेच्या बागेत हा कल्पतरू, तर पाठीमागच्या परसात तरूवरांचा तरू-प्राजक्त तरू. अंगझडीचा, बहरलेला, डंवरून ओतू जाणारा, कळदार फुलांच्या सड्यांचा प्राजक्त, त्याच्या पहाटसड्यांच्या शिडकाव्यानं मन कसं मोहरून जाई. स्वर्गातली दौलतच इथं उधळल्यासारखी वाटे. आमच्या अधीर नजरांच्या पापण्यात तो गंधभरला सडा न मावणारा. खिसे भरभरुन किती घ्यावे! लिंबोणीच्या मागं लपणारा चांदोमामा प्राजक्ताच्या झाडामागे लपल्यासारखा वाटे. सुकुमार प्राजक्त फुलांच्या मधुर गंधानं शाळा भरुन जाई. जुन्या मळलेल्या पुस्तकांच्या पानांना कोराकरकरीत वास येई... पानिपतच्या युद्धातल्या मारल्या गेलेल्या सैनिकाच्या खचाऐवजी प्राजक्त फुलांच्या सड्यानंच भरुन गेल्यागत वाटे. अभ्यासचुकवी पोरं गुरुजी येण्याआधीच प्राजक्त फुलांचा ढीगच टेबलावर घालून ठेवीत. गुरुजी आले की फुलांच्या मधुर वासात गुदमरून जात. त्यातून सावरले तर त्यांना समोरची झाडून सारी पोरं प्राजक्ताच्या फुलासारखी वाटत. एरवी गुरगुरणाऱ्या गुरुजींचा ससा होऊन

उरलेला मी म्हणजे चांदण हरवलेलं आभाळंच!

***

४

वालचंद म्हणजे एक संस्था!

अरविंद ताटके

दि. १३ सप्टेंबर १९२७ रोजी वालचंदानी महाराष्ट्र चेंबर ऑफ कॉमर्सची स्थापना केली. चेंबरचे पहिले अध्यक्ष तेच हेते व स १९३८ पर्यंत अकरा वर्ष त्यां चेंबरचे अध्यक्षपद भूषविले. महाराष्ट्रातील व्यापारी व कारखानदार यांच्यामध्ये स्नेहभाव नांदावा, ते संघटित असावेत, आर्थिक व व्यापारी प्रश्नांचे त्यांना सर्वतोपरी ज्ञान असावे इत्यादी कारणांसाठी त्यांनी चेंबरची स्थापना केली. मुंबईतल्या इंडियन मर्चंटस चेंबर या उद्योगपतींच्या ज्येष्ठ व श्रेष्ठ संस्थेचेही ते अनेक वर्षे कार्यकारी सभासद होते. या शिवाय ङ्कफेडरेशन ऑफ इंडियन चेंबर्स ऑफ कॉमर्स ॲण्ड इंडस्ट्रीङ्ख, ङ्कइंटरनॅशनल चेंबर ऑफ कॉमर्सङ्ख, ङ्कऑल इंडिया ऑर्गनायझेशन ऑफ इंडस्ट्रियल एम्लायर्सङ्ख, ङ्कइंडियन नॅशनल शिपओनर्स असोसिएशनङ्ख, ङ्कनॅशनल प्लॅनिंग कमिटीङ्ख इत्यादी संस्थामध्येही त्यांनी विविध कामे केली. स.१९३४ मध्ये मुंबई इलाख्याच्या मध्यविभागातर्फे मध्यवर्ती कायदेमंडळाच्या निवडणूकीत ते स्वतंत्र उमेदवार म्हणून एकदा उभे राहिले पण या निवडणूकीत ते अयशस्वी झाले. सिंदियातर्फे विमान-वाहतूक चालू करण्याचा प्रयत्नही त्यांनी केला होता.

सर धनजीशाह कूपर यांच्याकडनं वालचंदानी कूपरचा डिझेल इंजिनचा कारखाना विकत घेऊन तो यशस्वी केला. त्या प्रमाणेच ॲक्मेमॅन्युफॅक्चरिंग कंपनीही त्यांनी घेतली. विमाव्यवसायातही त्यांनी लक्ष घातलेले होते. ङ्कन्यू ग्रेट इन्शुअरन्स कपंनीङ्ख त्यांनीच स्थापन (१९४३) केली. मीठ व रसायनिक द्रव्ये, सिंमेट व रेयॉन या व्यवसायाकडेही त्यांचे लक्ष होते. स. १९३९ पर्यंत अकरा पब्लिक लिमिटेड

कंपन्यात व पंधरा प्रायव्हेट लिमिटेड कंपन्यात संचालक म्हणून ते काम करीत हाते. तर चौतीस लिमिटेड कंपन्यांच्या संचालक मंडळाचे ते सभासद होते. या शिवाय खाण उद्योगात त्यांनी लक्ष घातले होते व ॲल्युमिनीअमचा कारखाना काढण्याचा प्रयत्नही केला होता. त्याप्रमाणे बटाट्यापासून खळ करण्याचाही प्रयत्न त्यांनी केला. धंद्यासंबंधीच्या नव्या नव्या कल्पना त्यांना सदैव स्फुरत असत आणि मग त्या त्या धंद्याचा पाठपुरावा करण्यासाठी ते आपले जीवन झोकून देत असत. स. १९५० नंतर प्रकृती अस्वास्थ्यामुळे त्यांनी सर्व उद्योगामधून आपले अंग काढून घेतले.

जीवनातली सारी सुखस्वप्ने साकार झाल्यामुळे वालचंद सुखावले होते. जीवन कृतार्थ झाल्याचा आनंद त्याच्या हसतमुख मुद्रेवर ओसंडत होता. हिंदुस्थान कन्स्ट्रक्शन, इंडियन ह्यूम पाईप या कंपन्या आणि रावळगाव नि वालचंदनगरचे कारखाने चांगले भरभराटीला आले होते.

वालचंद हे अविस्मरणीय असे व्यक्तिमत्त्व होते. सतत कामात असणं हाच त्यांचा विरंगुळा होता. स्वत: ते भरपूर काम करीत आणि सेवकांकडूनही त्यांची तशीच अपेक्षा असे. जीवनातला आस्वाद रसिकतेने घेण्याचे त्यांनी टाळले नाही. चित्रपट पहातील, नाटकाला जातील अन् मित्रांना हुरडापार्टीचे निमंत्रणही हौशीने देतील. पण हे सर्व करताना नित्याची कामे ते कधी टाळत नसत. आपल्या कारखान्यांचा प्रचंड संसार त्यांनी यशस्वीपणे वाढता राखला. त्यांचे एकेक कारखाने म्हणजे जणू प्रचंड संस्थाच. पण त्या संस्थाचे त्यांनी संस्थान होऊ दिले नाही. सगळ्या कारखान्यावर त्यांची करडी नजर भिरभिरत असायची. आपल्या सगळ्या कारखान्याचा कारभार त्यांनी अपत्यवात्सलतेच्या मायेने केला म्हणून सर्वांना त्यांच्याविषयी जिव्हाळा वाटायचा. त्यांच्या छत्राखाली अधिकारी निर्धास्त असत. आपल्या सेवकांच्या स्वाभिमानाविषयी ते नेहमी दक्ष असत. आपल्या कंपन्यामध्ये त्यांनी युरोपियन तज्ञ ठेवले तरी आपल्या सेवकांचा त्यांच्याकडून अपमान होऊ नये याची ते खबरदारी घेत. तज्ञ सेवकांचा सल्ला ते शिरोधार्थ मानीत. कंपनीच्या इतर व्यवस्थेत त्यांच्याकडून ढवळाढवळ होणार याची काळजीही ते घेत. आपल्या हिंदी नोकरवर्गाच्या प्रतिष्ठेला तडा जाईल असे वर्तन युरोपियन इसमाने केले तर ते त्याला तंबी देत. आपल्या सेवकांच्या स्वाभिमानाची बूज ते राखीत म्हणूनच बानर्जी,

चिंतामणराव देशमुखही होते. देशमुख पडले संस्कृत पंडित. सिनेमा चालू असताना त्यांनी कालीदासाचे संबंध शांकुतल नाटक जवळ जवळ म्हणून व शांतारामनी आपल्या ङ्कशकुंतलेङ्ख त कालीदासाला कुठे बाजूला सारलाय हेही त्यांनी खुबीदारपणे सांगितले. पण वालचंदाना हा चित्रपट फार आवडला होता. अखेरी चित्रपटास आलेल्या अनेक व्यापाऱ्यांकडे बोट दाखवून ते हसत म्हणाले, ङ्कया सर्वांना हा बोलपट पूर्ण पसंत पडला आहे.ङ्ख शांतारामबापूंचा नवा चित्रपट लागला की पहिल्या दिवशी बऱ्याच मंडळींना घेऊन ते तो न चुकता पाहत. तसाच त्यांना नाटकांचही नाद होता. बालगंधर्व हे त्यांचे आराध्यदैवत. गंधर्वाचा ऐन उमेदीचा अन् उत्कर्षाचा काळ त्यांनी पाहिला होता. त्यांची सर्व नाटके त्यांनी पाहिली होती. विलायतेत इंग्रजी नाटकेही ते पहात. साहित्यसंघाच्या नाट्यमहोत्सवास ते न चुकता उपस्थित असत. एरवी सहसा ते रात्री नाटके पहात नसत. पण साहित्यसंघाची नाटके हाच तेवढा अपवाद म्हणून सांगता येईल. बालगंधर्वाच्या गाण्याचे ते भोक्ते होते. उदयशंकरचे नृत्यही ते आवडीने पहात.

विविध तऱ्हेच्या दुर्मिळ वस्तूंचा संग्रह करण्याचा नाद वालचंदाना होता. मुंबईचे विलिंग्डन क्लब, ओरिएंट क्लब, वेस्टर्न इंडिया टर्फ क्लब वगैरे क्लबांचे ते सभासद होते. खेळांपेक्षा बड्या मंडळींना भोजनासाठी बोलवायचे असले की त्यांची व्यवस्था ते क्लबात करीत. ताजमहाल हॉटेलमधील चहापान ही त्यांची नेहमीचीच बाब होती. मेजवानी देतील ती शाकाहारीच असायची.

ङ्कआजही भिलईख कुंदा, कोयना आसाम अशा विविध क्षेत्रात हिंदुस्थान कन्स्ट्रक्शनचा व्याप पसरलेला आहे. महाराष्ट्रीयांना अभिमान वाटण्यासारखी बाबा म्हणजे ही कंपनी कुठेही असो, तिचे अधिकारी कोठलेही असोत त्या सर्वांची बोलभाषा मराठीत चालते. पत्रव्यवहार इंग्रजीत होईल. पण कामगार, अधिकारी, कारागीर आपसात मराठी बोलू शकतात. आमच्या मायबोलीला इतक्या व्यापक क्षेत्रात कुणीच खेळविले नाही.ङ्ख

शेठ गुलाबचंद (१८९६-१९६७), शेठ रतनचंद (स.१९०१-१९८१) अन् शेठ लालचंद या शेठ वालचंदाच्या तिचा बंधूनी आपल्या थोरल्या बंधूच्या

उद्योगधंद्यात जबाबदारीची कामे पार पाडल्यामुळे वालचंद उद्योगसमूह वटवृक्षासारखा वाढत गेला.

एकदा एक कारखाना काढताना वालचंदाच्या एका स्नेह्याने जरा नापसंती दाखविली. पुढे हाच कारखाना भरभराटीला आला तेव्हा तोच मित्र त्यांना म्हणाला, ङ्गवालचंदभाई, तुमचा कारखाना अगदी जर्मनीतल्या ङ्कक्रपङ्ख सारखा दिसतोय.ङ्घ पूर्वी त्याने दाखविलेल्या नापसंतीचे स्मरण वालचंदाना होते. ते लागलीच त्या मित्राला विनोदाने अन् मार्मिकपणे म्हणाले,

ङ्ग ङ्कक्रपङ्ख सारखा की ङ्कगप्पङ्ख सारखा?ङ्घ मित्र अगदी खजील झाला. ङ्कगप्पङ्ख शद्बाने त्यांनी आपला देश कारखानदारीत किती मागे आहे ते त्या मित्राला मोठ्या गमतीने दर्शविले.

वालचंदाचे खास वैशिष्ठये थोडक्यात सांगता येतील ते असे :

१. स्वत:च्या लाभापेक्षा ते देशहिताचा, देशातील जवान, होतकरुंचा आणि कारागिरांचा विचार अधिक करत.

२. साहेबाला साधले ते आपल्याला साधलेच पाहिजे. अवघड असे काही नाही. सर्व बाबतीत आपण स्वावलंबी असावे हे राष्ट्रीय ध्येय असावे असे त्यांना वाटे.

३. जगभर आपल्या राष्ट्राचे नाव व्हावे, गौरव व्हावा अशी तळमळ त्यांना सदैव वाटे.

४. पैशाला अवास्तव महत्त्व ते देत नसत. काम छान झाले, उत्तम झाले हे अधिक मोलाचे समाधान ते मानीत.

जवळ जवळ आयुष्यभर वालचंदाचा प्रवास चालू होता. ते जणू मुशाफीर होते. त्यांचे निकटचे मित्र सरदार पटेल भारताचे उपपंतप्रधान म्हणून दिल्लीहून देशाची सूत्र हलवू लागले. त्यांच्या सिंदियाच्या साहसाला अन् नौकाबांधणीच्या उद्योगाला आशीवार्द देणारे महात्मा गांधी स. १९४८ मध्ये इहलोक सोडून गेले. मानवी सुखदु:खाचे हे चढउतार वालचंद स्थितप्रज्ञतेने पहात होते. त्यांचा प्रवासही आता संपत आला होता. सर्व बाबतीत त्यांना सदैव सावध ठेवणाऱ्या नियतीने या बाबतीत मात्र त्यांना पुरे गाफील ठेवले होते.

आईला कसं ओळखतात? तर आई त्यांच्याजवळ आली की त्यांचा मागाचा भाग ती चाटते. तो स्पर्श कळल्यावर मग ही पिल्लं त्यांचे विधी करतात. दूध वगैरे पितात. आम्हाला हे लक्षात आल्यावर आम्हीही तसंच करायला लागतो. मागचा भाग खाजवला की ते पिल्लू आमच्या हातावर सगळे विधी करायचं. पण आमच्या या युक्तीचा उपयोग हे प्राणी स्थिरावावयला झाला. दोन-चार दिवसांत वास व स्पर्श ओळखीचा झाला की पिल्लं आपणहून दूध प्यायची.

इतरांची प्राण्यांबद्दलची मतं काहीही असली तरी आमचं हेमलकशाचं वास्तव्य या प्राण्यांनी खूपच आनंदमय केलं, ही गोष्ट अगदी खरी आहे. आम्ही त्या प्राण्यासोबत आणि आमच्याकडील सर्व प्राणी एकमेकांसोबत मजेत जगत होते. आमच्याकडे माकडं नि कुत्री होतीच. शिवाय नीलगाय, भेकर, अस्वलं, कोल्हा, तरस, मोर, साप, नाग, खार, घोरपड असे वेगवेगळे प्राणीही हाते. त्यात १९७९ मध्ये एका मगरीची भर पडली. झालं असं, की प्रकल्पावरचा एकजण मासे पकडायला गेला होता, तेव्हा त्याला ही मगर सापडली. मगर म्हणजे मगरीचं दोन दिवसाचं ते छोटं पिल्लू होतं. एखाद्या सरड्याएवढा तिचा आकार होता. मगरीच्या पिल्लाला कसं वाढवायचं, कसं खायला द्यायचं, आम्हाला याची काहीच कल्पना नव्हती. शेजारी ताडोबा अभयारण्य होतं. तिथे विचारलं, पण तिथून लगेच काही कळलं नाही. शेवटी विचार केला, की मगरीला पाणी हवंच. म्हणून मग एका बॅरलमध्ये अर्ध पाणी भरलं, वर मधोमध लाकूड आडवं टाकलं आणि त्यावर जाळी बसविली. हेतू हा, की जेव्हा तिला पाण्यात नकोसं वाटेल तेव्हा तिला वर चढून बसता यावं. आमच्या मनातला हेतू तिला पटला असावा, कारण गरजेप्रमाण ती त्या जाळीवर ऊन खात बसायची. मगर काय खात असावी, याचीही आम्हाला काही कल्पना नव्हती. पण अंदाजाने रात्री पंधरा बेडूक तिच्या पाण्यात सोडले. सकाही पाहिलं तर त्यातले दहाच शिल्लक होते. त्यावरुन ङ्कमगर बेडूक खातेङ्क हा शोध आम्हाला लागला. लहान मासे पाण्यात टाकले तरी ती बेडूकच पसंत करी. आणि मग मी आणि विलास रोज रात्री बेडूक पकडायला जायचो. तिला हवं ते खाणं तर द्यायला हवं, कारण ती आमची पाहुणी होती.पावसाळ्यात बेडूक मिळायचे, पण उन्हाळ्यात मात्र नदीपर्यंत जावं लागायचं. आम्ही तिच्या खाण्यापिण्याची अशी बडदास्त

ठेवल्यानंतर आणि आमचा पाहुणचारावर खूष होऊन ती आमच्याकडे रुळल्यावर अभयारण्याकडून उत्तर आलं, की मगरीला मटणाचा खिमा द्यावा. तोपर्यंत आम्ही आमच्या पद्धतीनं तिच्या खाण्याचा प्रश्न सोडवलाही होता.

हेमलकशाच्या प्रकल्पावर आम्ही आरोग्य, शिक्षण, शेती अशा विविध विषयात अनेक प्रयोग केले. ते सर्वत्र वाखाणलेही गेले. परंतु ङ्कहिंस्त्रङ्क समजल्या जाणाऱ्या जंगली प्राण्यांबरोबर आम्ही जे सहजीवनाचे प्रयोग केले ते मला विशेष महत्त्वाचे वाटतात. प्रकल्पावर आमच्यासोबत राहणारे सर्वच प्राणी आमच्या कुटूंबातलेच सदस्य बनले होते. अर्थात प्रकल्पावरचे सगळेचजण प्राण्यांच्या एवढे जवळ जायचे नाहीत, पण त्यांच्यासाठी आपल्या परीने काही ना काही करायचे. नेगल हा आमचा खास दोस्त. त्याच्यासाठी काहीही करायला तयार असायचो. मी आणि विलास पहाटे ४ वाजता उठून नेगलला भरवायचो. अगदी लहान मुलासारखं. दादा पांचाळ, मनोहर येम्पलवारही यायचे. त्याने नीट खाल्लं की आमचे चेहरे उजळायचे. त्याला काही झालं तर आमचं खाण्यापिण्यात लक्ष लागायचं नाही. हे प्रेम असं मनातून आलेलं होतं. माझा मुलगा अनिकेत आणि विलासची मुलगी मोक्षदा हे तर नेगलबरोबर सहजपणे खेळायचे. माझी मुलगी आरती तर त्याच्या पाठीवर बसून ङ्कघोडा घोडाङ्क खेळायची. पण नेगल इतका चांगला नि इतका प्रेमळ होता, की त्याने तिला कधीही काहीही केलं नाही. प्राण्यांना साखळीने बांधण्यावर माझा विश्वास नाही, आणि नेगल तर मुलासारखा घरात वाढलेला. त्यामुळे आमच्या घरात ता मोकळाच फिरायचा. पण एकदा शाळेतल्या एका छोट्या मुलीचा त्याने पाठलाग केला. त्याला खरं तर खेळायचं होतं. पण ती घाबरली आणि पळाली. हाही तिच्यामागे पळाल्यावर ती घाबरुन पडली. त्याने तिच्या पाठीवर पंजा ठेवला. त्यांनतर त्याने तिला काहीच केलं नाही. ती मुलगी होती १५ किलोची आणि नेगल ४० किलोंचा. त्यामुळे बघणाऱ्यांना वाटलं, की हा आता धोकादायक झालाय. मला तसं अजिबात वाटत नव्हतं. पण याची बातमी होतेय हे लक्षात आलं. ते होऊ द्यायचं नव्हतं. म्हणून मग आम्ही त्याला पिंजऱ्यात बंद केलं. हा पिंजराही ङ्कप्रायोगिकङ्क होता. जीपची ट्रॉली बंद करुन त्याचा पिंजरा बनवला होता. त्यात नेगल व नेगलीला बसवून मी आणि विलास नदीवर आंघोळीला घेऊन जायचो.

घेऊन आले. मी साप बघितलाख तर तो बिनविषारी होता. आमच्या इथे त्याला ङ्कधोड्याङ्ख म्हणतात. मी इंजेक्शन बाजूला ठेवून दिलं, कारण त्याची गरजच नव्हती. तो माणूस बेशुद्ध झाला होता तो केवळ भीतीने. या अनुभवामुळे माझ्या मनात पक्क बसलं, की प्रत्येकाला साप ओळखता यायला हवा. असं वाटण्याचं आणखी एक कारण म्हणजे लहानपणापासून मी प्रंचड प्रमाणावर साप मारले गेल्याचं पाहत होतो. आनंदवन उभं करतानासुद्धा गैरसमजापोटी दिसला साप की मार, हे तंत्र अवलंबलं गेलं होतं. त्यामुळे हेमलकशाला आल्यानंतर सुरुवातीपासूनच साप पकडण्याचं आणि तो विषारी की बिनविषारी हे शोधण्याचं तंत्र मी शिकून घेतलं.

साप पकडण्याची आणि त्याच्या जाती-पोटजाती ओळखण्याची कला मी शिकलो. याला कारण होतं ङ्कजंगलात रहायचं आणि साप नको म्हणायचंङ्ख हे मला न पटणारं होतं. पण माणसांना साप दिसला की माणसं त्याल मारत सुटतात. म्हणून मग आम्ही प्रकल्पावर आमचं छोटसं सर्पोद्यानच सुरू केलं. घरात, आसपास रात्री-बेरात्री निघालेले साप पकडायचे आणि त्यांचा सांभाळ करायचा. असं आम्ही सुरु केलं. नाना प्रकारचे साप, नाग, पट्टेवाला साप वगैरे आमच्या सर्पोद्यानात असायचे. जास्तीचे साप आम्ही दूर जंगलात जाऊन सोडून द्यायचो. सापाला मारायचं नाही, असा नियमच आम्ही हेमलकशात केला. कार्यकर्त्यांना, शाळेतल्या मुलांना साप पकडायला शिकवलं, त्यामुळे साप मारण्याचं प्रमाण खूप कमी झालं. पण मी आणि विलास कधीही, कुठेही, कोणत्याही साधनांशिवाय साप पकडतो. ही गोष्ट मंदाला आणि ताईला अजिबात आवडायची नाही. बाबांनाही खूप काळजी वाटायची. पण असं करत जाऊ नकोस असं कधी ते बोलले नाहीत. आपण मुलांना लहानपणापासून धाडसाने वागायला शिकवलं, आताच कसं रोखायचं. असं त्यांना वाटत असणार. त्यांनी शिकवलेल्या धाडसाच्या जोरावर आणि मला-विलासला लागलेल्या सर्पप्रेमाच्या बळावर आम्ही सापांचा भरपूर माग काढला. त्याच्यात विशेष रस घेतला. त्यामुळेच पट्टेवाला साप ओळखण्यापर्यंत आणि त्याला पकडण्यापर्यंत आमची मजल गेली.

एका अर्थाने प्राण्याचं हे अनाथालय आम्ही चालवत असलो तरी त्याची

आर्थिक जबाबदारी अनेकांनी पेलली होती. प्राण्यांचे बळी जाऊ नयेत, या भावनेतून आम्ही हे गोकुळ उभारलं, आणि ही भावना ज्यांच्या ज्यांच्या मनाला भिडली त्यांनी या प्रयोगाला मदत केली. या वन्य प्राण्यांनी मला, आम्हाला सगळ्यांनाच निरपेक्ष प्रेम शिकवलं. या प्राण्यांनी आम्हाला एवढं प्रेम दिलं, की सुरूवातीचा जो एकटेपणा आमच्यात होता तो त्यातून बाहेर पडायला खूप मदत झाली. त्यामुळेच हेमलकशाचा प्रकल्प रुजला, वाढला त्याचं श्रेय या प्राण्यांनाही दिलं पाहिजे.

****

पद्यविभाग

तीहीं लोका माझारी याचेनि गुणें रूपे क्षेत्री नाही सरीस:
जरि भीमुक भाग्यवंतु तरि रुक्मीणी होए हृषीकेशा: ।।४२।।
भीमकें दंडवत आंग घातले धरणो:
आनंदे आसुवें काही न देखें लोचनी:
जयजयजी ह्मणतु चरणावरती ठेविएला माथा:
तूं देवा कृपासींधु शरणागतु मीं तुझा अनंता: ।।४३।।

****

क – भासांमाजि साजिरी मराठिया
– फादर स्टिफन्स

परमशास्त्र जगी प्रघटावेया । बहुतां जनां फळसिधी होवावे या ।
भासा बांदोनि मराठिया । कथा निरोपिली ।।

जैसी हरळांमाजि रत्नकिळा । किं रत्नामाजि हिरा निळा ।
तैसी भासांमाजि चोखाळा । भासा मराठी ।।

जैसी पुस्पांमाजि पुस्म मोगरी । कि परिमंडळामाजि कस्तुरी ।
तैसी भासांमाजि साजिरी । मराठिया ।।

पखिआंमध्ये मयोरु । ब्रुखिआंमधें कल्पतरु
भासांमधें मानु थोरू । मराठियेसि ।।

तारांमध्ये बारा रासी । सप्त वारांमाजि रवी ससी ।
या दिपिचेआ भासांमध्ये तैसी । बोली मराठिया ।।

****

ड – जें कां रंजले गांजले
– संत तुकाराम

जें का रंजले गांजले । त्यासि म्हणे जो आपुलें ।।१।।
तोचि साधु ओळखावा । देव तेथेचि जाणावा ।।२।।
मृदू सबाह्य नवनीत । तैसे सज्जनांचे चित्त ।।३।।
ज्यासि आपंगिता नाहीं । त्यासि धरी जो ह्रदयीं ।।४।।
दया करणे जे पुत्रासि । तेचि दासा आणि दासी ।।५।।
तुका म्हणे सांगूं किती । तोचि भगवंताची मूर्ती ।।६।।

****

लागेल म्हणून

आणि जाता जाता सहज
रख्मायला म्हणालो
विठूं कुठं गेला
दिसत नाही

रख्माय म्हणाली
कुठं गेला म्हणजे
उभा नाही माझ्या
उजव्या अंगाला

मी परत पाह्यलं
खात्री करुन घ्यायला
आणि म्हणालो तिथं
कोणीही नाही

म्हणते नाकासामोर
बघण्यात जन्म गेला
बाजूचं मला जरा
कमीच दिसतं

दगडासारखी झाली
मान अगदी धरली बघ
इकडची तिकडं जरा
होत नाही

कधी येतो कधी जातो
कुठं जातो काय करतो
मला काही काही
माहित नाही

खांद्याला खांदा भिडवून
नेहमी बाजूला असेल विठू
म्हणून मी पण बावळट
उभी राहिले
आषाढी कार्तिकीला
इतके लोक येतात नेहमी
मला कधीच कसं कुणी
सांगितलं नाही

आज एकदम मला
भेटायला धावून आलं
अठ्ठावीस युगाचं
एकटेपण

****

५
त्यांचे राज्य उद्यांचे
– मंगेश पाडगावकर

त्यांचे राज्य उद्याचे
अखंड श्रमुनी अर्धनग्न अनिकेत क्षुधार्त अशांचे

जे कुणि नांगर घेऊन खपती
घाम गाळुनी अन्न पिकविती
उपाशीच राहून आणिती –
उदया स्वप्न धरेचे
त्यांचे राज्य उद्यांचे
घरघरणाऱ्या यंत्रांमधुनी
अहोरात्र अन् जे कुणि श्रमुनी
तपस्याच जणुं घोर मांडुनि –
निर्मिती वस्त्र जगाचे
त्यांचे राज्य उद्यांचे
आणिक जे कुणि नित सेवारत

राहुनिया अस्पृश्य अधोगत
जीवनभर अन् घाणाच उपसत –
प्रेषित श्रमधर्माचे
त्यांचे राज्य उद्यांचे
जळतां भास्कर माथ्यावरती
दगड विटा जे हंसत वाहती
निज कष्टांतुन आणि निर्मिती –
ताजच सौंदर्याचे
त्यांचे राज्य उद्यांचे
प्रवेश ज्यांना कधि न महाली
घरे जयांची आणि पथावरी
खरेच वारस असती जे परि –
बुद्धांचे ख्रिस्ताचे
त्यांचे राज्य उद्याचे
या राज्यास्तव यज्ञ मांडिले
कुणि अपुले सर्वस्व उधळिले
रक्तांश्रूतुनि त्याच पेटलें –
हे आव्हान युगाचे
त्यांचे राज्य उद्यांचे
****

८

अजून वादळ उठले नाही

– ज्योती लांजेवार

सखे,
आभाळाचे पंख छाटले तरी
तुझ्या मायेचे तळे आटले नाही,
ढगाच्या काळजात तुझ्याइतके
जन्माचे हुंदके दाटले नाही

आयुष्य रोज चिंध्या झाले
तुझ्याइतके कोणी फाटले नाही,
हप्त्याहप्त्याने श्वास घेतांना
सूर्याला काही वाटले नाही.

सोयीनुसार सारेच बदलले तरी
तू शब्दांचे दुकान थाटले नाही,

रोज रात्री मरण जगतांना असे
एकही स्म्शान भेटले नाही्

घामाचे तेज कणाकणात पण इथे
काळोखाला डोळे फुटले नाही.

****

व्यावहारिक मराठी

कोठे, केव्हा, कोणी, कशासाठी, कोणाला, कसे इ. तपशीलवार उल्लेख आवश्यक असावा.

५. बातमी नेमकेपणाने लिहिणे आवश्यक. माहिती पुरविणे हाच उद्देश असावा.

६. बातमी क्लिष्ट किंवा दुर्बोध भाषेत असू नये. ती सोप्या शब्दात असावी. बोजड भाषेत असू नये.

७. बातमीत एखाद्या समाजाची, व्यक्तीची अथवा प्रदेशाची निंदा करण्याचा हेतू असू नये.

८. बातमी अश्लील अथवा आढून-ताणून केलेले वर्णन नसावे.

* वृत्तपत्रासाठी बातमी लेखन :

वृत्तपत्रासाठी हे एक अतिशय महत्त्वाचे प्रसार माध्यम आहे. आज अनेक प्रकारची प्रसार माध्यमे निर्माण झालेली असली तरी वृत्तपत्र हे माध्यम आपले स्वत:चे स्वतंत्र अस्तित्त्व व महत्त्व ठेवणारे प्रसार माध्यम आहे. आपण वावरत असलेल्या गावापासून ते अंतराळापर्यंत घडणाऱ्या घडामोडी विषयी कुतूहल जाणून घेण्याची माणसाची आणि समाजाची भूक वाढत चालली आहे. त्यामुळे इतर प्रसारमाध्यामांप्रमाणेच वृत्तपत्रालाही जबाबदारीनेच पाऊल टाकावे लागेल. वृत्तपत्र हे दृश्य आणि वाचनीय असे माध्यम आहे. हे लक्षात घेऊनच या प्रसारमाध्यमासाठी बातमी लेखन करावे.

* वृत्तपत्रासाठी बातमी लिहिताना घ्यावयाची काळजी :

१. बातमी तयार करताना मथळा, उपमथळा, स्पष्टीकरण अशा क्रमाने बातमी लिहावी जागे अभावी बातमी कमी करण्याची वेळ आली तर ती शेवटून कमी करता येते.

२. वृत्तपत्र हे प्रत्येक घरघरात पोहोचत असल्याने ती बातमी नेमकी व साध्या सोप्या भाषेत असावी.

३. बातमीत वाक्यरचना छोटी असावी.

४. बातमीत परिच्छेद लहान असावेत.

५. लालित्यपूर्ण व अलंकारिक भाषा कटाक्षाने टाळावी.

६. मसुदा स्वच्छ अक्षरात असावा. त्यात खाडाखोड असू नये. प्रत्येक पानावर वरच्या बाजूस भरपूर मोकळी जागा सोडावी तसेच दोन ओळीत पुरेसे अंतर सोडावे. कारण बातमी दुरुस्त करण्यास सुलभ होते. बातमी दोन-तीन पानांची असेल तर प्रत्येक पानाच्या शिरोभागी उजव्या कोपऱ्यात क्रमांक द्यावा.

७. जगावेगळी बातमी असेल तर ती चौकटीत द्यावी.

८. बातमीज कोणाची बदनामी, निंदा करण्याचा हेतू असू नये.

९. बातमी कायद्याचा भंग करणारी नसावी.

२. आकाशवाणीसाठी बातमी लेखन :

वतर्मानपत्रातील बातम्या आणि आकाशवाणीवरील बातम्या यामध्ये फरक आहे. आकाशवाणी हे श्राव्य माध्यम आहे. म्हणून त्यासाठी बातमीलेखनाचे स्वरूपही वेगळे आहे. त्यासाठी खालील गोष्टी लक्षात घेणे आवश्यक आहे.

१. बातम्यांची शीर्षके स्थूल स्वरुपात आधभ सांगावीत आणि नंतर प्रत्येक बातमीच्या शीर्षकाच्या पुनरुच्चार करुन त्यासंदर्भातील तपशील द्यावा.

२. बातमी ऐकणारा श्रोता हा संमिश्र असल्याने बातमीची भाषा सोपी असावी.

३. आकाशवाणीवरील बातम्यांच्या प्रसारणांचा कालावधी हा कमी असल्याने बातमी संक्षिप्त असावी.

४. आकाशवाणीच्या बातम्यात योग्य निवदेनाची जोड असावी.

३. दूरदर्शनसाठी बातमी लेखन :

दूरदर्शन हे दृक व श्राव्य माध्यम असल्याने वृत्तपत्रापेक्षा दूरदर्शनवरील बातम्यांचे स्वरुप वेगळे असते. दूरदर्शनवरील बातम्यांच्या निवेदनाला चित्रांची व चलचित्रांची जोड दिलेली असते. शिवाय हे माध्यम शासनाच्या नियंत्रणाखाली असल्याने बातम्यांच्या निवडीवर बंधने असतात. बातम्या थझ्रेडक्या शब्दांत अधिक अर्थ व्यक्त करणाऱ्या असाव्या लागतात.

दूरदर्शनसाठी बातमी लिहिताना घ्यावयाची काळजी

१. भाषा सोपी असावी.

असायला हवी. वक्त्याचे वाचन खूप असले पाहिजे. कारण वक्ता जेव्हा बोलतो, तेव्हा त्याने विषयाचे सांगोपांग, चिकित्सक आणि परिणामकारक ज्ञान घेतलेले आहे असे श्रोत्यांना जाणवले पाहिजे. हे वाचन विषयानुसार तर हवेच पण विषयाच्या अनुषंगाने विविध विषयावरचे ही असावे. वाचन हे वक्तृत्वाचे पोषण द्रव्य आहे. जो वक्ता खूप वाचतो तो आपल्या व्याख्यानाने श्रोत्यांची जिज्ञासा तृप्त करू शकतो. केवळ साहित्याचेच वाचन न करता इतिहास भूगोल, राज्यशास्त्र, समाजशास्त्र, संस्कृति याविषयी जर वाचन असेल त्याचे वक्तृत्व अभ्यासपूर्ण होईल. श्रोत्यांची नेहमीच अशी अपेक्षा असते की वक्त्याकडून अधिक ज्ञान मिळावे. वक्तृत्त्व हे आपल्या जवळचे विचार प्रकट करण्याचे, विषय माडण्याचे व आपले विचार श्रोत्यांवर बिंबवण्याचे साधन आहे. ते साध्य नाही. म्हणून नवे ज्ञान अभ्यासणे आवश्यक आहे.

वाचनाबरोबर चिंतनही आवश्यक आहे. वाचनावर स्वत: चिंतन करावे. चिंतनामुळे आपला नवा दृष्टीकोन तयार होऊ शकतो. नवे विचार, नवी मते बनवता येतात. अशी मते निर्भयपणे मांडल्यास भाषण आशयसंपन्न होते.

२) भाषाशैली

वक्त्याचे भाषेवर प्रभुत्व हवे. वाचन, मनन, चिंतन करुन त्याने जे आत्मसात केलेले असते ते त्याला चांगल्याप्रकारे मांडता आले पाहिजे. भाषा स्वकीय असावी. प्रसिद्ध ग्रीक वक्ता सिसरो याने म्हटले आहे की, विषयाचे ज्ञान आहे, पण भाषेची मांडणी व मधुरता नाही तर ते वक्तृत्त्व व्यर्थ आहे. वक्त्याच भाषाशैली ओघवती, योग्य व अर्थपूर्ण शब्दानी नटलेली असावी. पूर्वतयारी असेल तर आपोआपच हा अस्खलितपणा येतो. डॉ. शिवाजी भोसले यांची व्याख्याने भाषाशैलीचा उत्कृष्ट नमुना होय. बोलण्याची एक विशिष्ट गती असावी लागते. शब्दांचे उच्चार स्पष्ट आणि योग्य त्या आघातानुसार असावे लागतात. आवाजातील स्वर (ढेपश) प्रत (टींरश्रळीूं) प्रमाण(ओींपीं) हे तिन्ही शब्दामागील भावनाशी, विचारांशी सुसंगत असले पाहिजे. तरंच ते वक्तृत्व अर्थवाही होते. श्रोत्यांना सहज समजेल अशी जनभाषा वापराव. श्रोत्यांची संख्या, भाषणाची जागा, श्रोत्यांचे वय, विषय या गोष्टींचा

विचार भाषाशैली मध्ये करावा लागतो. भाषाशैलीमध्ये शब्दांच्या सामर्थ्यांचा विचार येतो. शब्दसंग्रह मोठा असला पाहिजे. शब्दांच्या अर्थच्छटांचा विचारा करावा लागतो. भाषा लवचिक असते. अर्थाचा अनर्थ होऊ शकतो. म्हणून विचारपूर्वक बोलावे लागते. बोजड-अति अलंकारिक भाषा नसावी. व्याख्यान हे वेळेत-थोडक्यात मुद्देसूद, परिपूर्ण आखीव व रेखीव असावे.

३) वक्त्याचे व्यक्तिमत्त्व

वक्त्याच्या व्यक्तिमत्त्वाचा ठसा श्रोत्यांवर उमटतो. आपले रंग, रुप, उंची शरीरयष्टी ह अनुवंशिकतेने ठरते. जी गोष्ट आपल्या हातात नाही त्याचा विचार करण्यापेक्षा जे हातात आहे त्याचा विचार करावा. आपली राहणी, पोषाख, उभे राहण्याची पद्धत संवाद साधण्याची पद्धत या गोष्टी खूप महत्त्वाच्या आहेत. आपले व्यक्तिमत्त्व प्रसन्न असावे. राहणी नीटनेटकी असावे. त्याची देहबोली महत्त्वाची असते. श्रोत्यांसमोर हाताची चाळवाचाळव, डोके खाजवणे वगैरे करु नये. व्याख्यानापूर्वी श्रोते वक्त्याला न्याहाळत असतात. एकावेळी अनेक डोळे आपल्याकडे पाहत असतात. हे लक्षात ठेवावे लागते. यात आत्मविश्वास आवश्यक असतो. आत्मविश्वासाबरोबर स्मरणशक्ती तल्लख हवी. ज्यांचा आत्मविश्वास अभ्यासाने संयमाने जोडलेला असतो त्यांची व्याख्याने प्रभावी होतात. असे म्हणतात की, दक्षता आटोपशीरपणा व आत्मविश्वास हा त्रिअक्षरी मंत्र ज्याला साधतो तो व्यासपीठावर यशस्वी वक्ता म्हणवला जातो. (ढहश अइउेष लशहरींळेीं प श्रिरींषीा ळी लश अश्रशीीं, ईीीळ- पर्शीी श्रळज्ञश रपव उेपषळवशपीं)

४) हजरजबाबीपणा

हजरजबाबी हा गुण वक्त्याजवळ असावा लागतो. बुद्धिमान आणि अभ्यासू माणसाला असा हजरजबाबीपणा सुचतो. प्रसंगानुसार चटकन उत्तर देता येणे शक्य असावे. हजरजबाबीपणा समायोजित असला पाहिजे. वक्त्याला वेळेवर, प्रसंगनिष्ठ, उचित बोलता आले पाहिजे. कधी त्यातून विनोद साधावा, कधी उपहास उपरोध असावा त्यामुळे श्रोत्यांना आपल्या बुद्धीचा प्रत्यय येतो.

५) बहुश्रुतता

भाषण व कमी वेळेत अधिक आकर्षक मुद्देसूद व प्रसंगोत्पात असेच असावे. वक्तृत्वाचे तंत्र इथेही पाळावे.

कृष्णशास्त्री चिपळूणकरांच्या मते, ङ्कमोठ्या सभेत उभे राहून सुरस आणि संयुक्तिक भाषण करुन, ऐकणाऱ्याचे मन वश करुन घेणे ही मोठी उपयोगी आणि कठीण कला आहे. ही कला पूर्ण साधण्यास अनेक गोष्टी अनुकूल असाव्या लागतात. वाणी गोड, असली पाहिजे. स्वर उंच असला पाहिजे. भाषेची पूर्ण माहिती असली पाहिजे. तसेच ज्या विषयावर बोलायचे तो चांगला अवगत असून तो सुबोध करण्याची शक्ती पाहिजे. तसेच ज्या लोकात भाषण करावयाचे त्याची अक्कल किती आहे त्याचा समजुती अशा आहेत आणि त्यांचे राग द्वेष कोणकोणत्या गोष्टीविषयी आहेत हे सर्व बोलण्याऱ्यास समजले पाहिजे.बोलताना भाषणातील रस मुखचर्येने आणि अंगविक्षेपाने लोकास दाखवता आला पाहिजे.ङ्ख

कृष्णशास्त्री चिपळूणकरांचे हे विचार भाषणाला जसे लागू पडतात त्याहून अधिक व्याख्यानाला लागू पडतात.

व्याख्यान

व्याख्यान आणि भाषण यात थोडा फरक आहे. लेक्चर आणि स्पीच या इंग्रजी शब्दाचे ते प्रतिशब्द आहेत. व्याख्यानात फक्त एकट्याचेच विचार श्रोते ऐकणार असतात. त्यामुळे साधारणपणे दीडतास ते व्याख्यान चालत असते. इतका वेळ बोलण्यासाठी व श्रोत्यांना ते ऐकत रहावेसे वाटण्यासाठी खूप अभ्यास असावा लागतो.

व्याख्यान त्यामुळेच अभ्यासपूर्ण असावे लागते. आपल्या ज्ञानात त्यामुळे भर पडावी. नवा विचार, नवे मत, नवी दृष्टी मिळावा अशी अपेक्षा असते. त्यामुळे विषयाची माडणी नीटपणे करावी लागते. व्याख्यानाच सुरुवात महत्त्वाची असते. असे म्हणतात की, जो वक्ता पहिल्या पाच मिनिटात सभा ताब्यात घेतो तो अर्धी लढाई जिंकतो. कारण श्रोते व वक्ता यांच्या त एक जवळिकतेचे नाते निर्माण होते.

महाराष्ट्रात व्याख्यानाची परंपरा आहे. अनेकांनी प्रचंड सभा गाजवल्या. आचार्य अत्र्यांची व्याख्याने, त्यावरची पुस्तके प्रसिद्ध आहेत. याविषयी ते म्हणतात.

अनोळीखी गर्दी असली की ठणठणीत आवाजात पहिले वाक्य बोलायचे,

त्यामुळे श्रोते एकदम शांत होतात. एवढेच नव्हे तर हा वक्ता घाबरलेला नाही अशी त्यांची ताबडतोब खात्री होती. हे महत्त्वाचे आहे. मग आपल्या विषयाचे ज्ञान श्रोत्यांपर्यत पोहचवावे.

आज अनेक कारणाने व्याख्यानमाला आयोजित केली जाते. त्यामुळे व्याख्यात्याची अवश्यकता असते. चांगले व्याख्यान देण्यासाठी व्याख्यात्याला तयारीनीशी उभे रहावे लागते. आज शिक्षित वर्ग, वाचक वर्ग वाढला आहे. श्रोत्यांना केवळ वाचनीय माहिती नको असते. तर अनुभवाच्या आधारे काही सांगितले तर हवे असते. आपल्याला आलेले अनुभव आपल्या वाचनावर आधारित चिंतन, वास्तववादी परिस्थिती त्याविषयी आपले विचार व्याख्यानात असतील तर श्रोते ऐकतात. आज ज्ञानाचा विस्फोट झाला आहे. टी. व्ही. वर्तमानपत्र, इंटरनेट फेसबुक ई-बुक्स या सगळ्या माध्यमातून माहिती, ज्ञान मिळवता येते. व मिळत असते. या व्याख्यानाला गेल्यावर आपल्याला वेगळे काही ऐकायला मिळावे, अशी श्रोत्यांची ईच्छा असते. ती ईच्छा वक्त्याने पूर्ण केली पाहिजे.

विषयावरील विविधता

एखाद्या वक्त्याचे भाषण आवडले की, लोक त्याचे ऐकायला परत परत उत्सुक असतात. त्यामुळे वक्त्याला अनेक विषयावर प्रभुत्व मिळवावे लागते. काही वेळा व्याख्याने आमंत्रण देणाऱ्यासंख्या विषयही सुचवतात. पण बऱ्याच वेळा विषयही व्याख्यातेच देतात. एकाच शहरात बऱ्याच वेळा व्याख्यान झाले तर तोच तो पणा येण्याची शक्यता असते. यासाठी विषयात विविधता असावी. काही महापुरुषांच्या चरित्र्याचा सखोल अभ्यास असावा. सामाजिक राजकीय नेत्यांतकेच महाराष्ट्रात संताना महत्त्व आहे. संत साहित्याचा महाकाव्याचा, ग्रंथाचा अभ्यास असेल व्याख्यान चांगले होते. ठराविक विषयांबरोबर तत्कालीन घडामोडीची माहिती अद्ययावत असणे गरजेचे असते. त्यात पर्यटन, आर्थिक घडामोडी, सामाजिक परिवर्तन, बदलती संस्कृती या गोष्टींचे ज्ञान गरजेचे असते.

अशा सर्व व्याख्यानात वक्तयाच्या भाषणशैलीबरोबर त्याच्या अत्यंत बारीक निरीक्षण शैलीला महत्त्व असते. इतरांना न जाणवणारे अनुभव त्यांच्याकडे असले

करू शकतो, बोलू शकतो. एखादा पैलू घेऊन त्यावरही बोलणं शक्य असतं. आणि मी आज जो पैलू घेतला आहे. तो ज्ञानेश्वरीतील काव्यसौंदर्य आहे. काव्यसौंदर्याचे रसग्रहण करण्याचा मी प्रयत्न करणार आहे. शेवटी एक गोष्ट खरी की माझ्या ओंजळीमध्ये ज्ञानेश्वरीतला किती रस आला ते माझ्या ओंजळीच्या सामर्थ्यावर अवलंबून आहे. केशवसुतांनी एका कवितेत म्हटले होते, ङ्कविश्वाचा विस्तार केवढा, तर ज्याच्या त्याच्या डोक्यावएवढा.ङ्ख माझी ओंजळ लहान आहे. त्या ओंजळीमध्ये जे पाणी आलेले आहे किंवा ज्ञानेश्वरीतले जे अमृत आलेले आहे, ते थोडं असणार पण ते थोडं देखील आयुष्याला पुरेसे आहे.

ज्ञानेश्वरीमधील एखादी ओवी जर आपल्या चित्तामध्ये रुतनू बसली तरी देखील आपलं चित्त शुद्ध होतं. आपल्या जीवनाला देखील उदात्तता प्राप्त होते. हा त्या ग्रंथाचा सामर्थ्याचा भाग आहे. इमर्सन नावाच्या एका तत्ववेत्त्याने म्हटले आहे, तीच फक्त कविता जी मला शुद्ध करते, स्वच्छ करते आणि समर्थ बनवते. मला वाटतं इमर्सनने जी काव्यासंबंधी अपेक्षा व्यक्ती केली आहे, त्या अपेक्षांची परिपूर्ण पूर्ती करण्याचे सामर्थ्य ज्ञानेश्वरीमध्ये आहे. ती वाचायला लागल्यानंतर आपल्या मनामध्ये आनंदाचे काही कढ निर्माण होतात. क्षुद्र अशा ज्या प्रकारच्या काही विवंचना असतात त्यांचे निरसन व्हायला लागते. याच्यासाठी ज्ञानेश्वरीचे अवलोकन, चिंतन, श्रवण, पारायण हे आवश्यक आहे. पारायण फक्त भाविक लोक करतात असं म्हणून काही लोक उपहास करतात. मला त्यांना हे सांगायचं की पारायण करणं हे भाविकांचं लक्षण आहे पण त्याही पेक्षा ते रसिकाचं लक्षण आहे. जो रसज्ञ असतो तो त्या रसाचे सेवन पुन्हा पुन्हा करतो आणि ज्ञानेश्वरीमधील जी काही रस आहे तो चाखण्याची आपल्या ठिकाणी संवेद्यता उत्पन्न व्हावी, रसिकता उत्पन्न व्हावी यासारखी दुसरी आनंदाची गोष्ट नाही. सोलापूरचे शाहीर कवी राम जोशी यांनी काव्यासंबंधी म्हटलंय, ङ्ककविता रस या परी झडकरी मनात यावा, पुण्याचा ठेवा, दता परि नीरस काय करावा जन मार्मिक व्हावा.ङ्ख कवितेत रस चटकन मनात उतरणं हे आपल्या पुण्याईचं लक्षण आहे. कविता वाचून, ऐकून जर का ती मनात उतरली नाही तर मला वाटतं की त्या कवितेचं स्वागत करण्याची शक्ती आपल्या मध्ये आहे असा त्याचा अर्थ होतो.

ज्ञानेश्वरीचं एक वैशिष्टय असं आहे की कुठलीही एक ओवी आपण वाचली तरी ती आपल्या मनातपर्यंत जाते. कानापासून मनापर्यंत जाते आणि मनामध्येच राहते. अशा कित्येक ओव्या ज्ञानेश्वरांच्या, तुकारामांचे अभंग हे लोकजीवनाला आधार होऊन बसलेले आहेत. म्हणजे लोकांच्या दैनंदिन सुखदु:खाशी संवाद करणारी समर्थ अशा प्रकारची कविता, वेगळी द्युतिमान प्रतिभा ज्यांच्या ठायी होती असे संत कवी त्यांच्यामध्ये ज्यांना मुगुटमणी म्हणावे असे हे ज्ञानेश्वर, कवीश्वर. या कवीश्वराने केलेला जो काव्यसौंदर्याचा विलास आहे त्यांच्यासंबंधी दोन शब्द बोलण्याचा मी प्रयत्न करणार आहे. मी या विषयाला न्याय देऊ शकणार नाही. पण या विषयाचं चिंतन करण्याची संधी मला मिळाली याचा मला आनंद वाटतो. मी एवढंच म्हणेन की ज्ञानेश्वरीच्या संबंधी काही सांगता येईल का, ते असं सांगता येईल की त्यांनी महाभारताची प्रशस्ती करताना जी ओवी लिहिली ती ओवी त्यांच्या व्यक्तित्वाला लागू पडते.

नातरी सकळ धर्मांचे माहेर । सज्जनांचे जिव्हार ।
लावण्यरत्न भांडार । शारदेचे ।।

हे महाभारताचे लक्षण असेल पण मला हे ज्ञानेश्वरांच्या व्यक्तित्वाचे लक्षण आहे असे वाटते. सकळ धर्माचे माहेर घर असलेला हा ज्ञानेश्वर सज्जनांचे अंत:करण आहे. आणि शारदेच्या लावण्याचे रत्नभांडार असलेला महाकवी आहे. म्हणूनच सरस्वतीचे वर्णन करताना अभिनव वाग्विलासिनी, चातुर्य कलाकामिनी आणि विश्वमोहिनी अशी जी विशेषणे त्यांनी दिली ती सारस्वताची लक्षणे आहेत. ज्ञानेश्वरांची भाषा देखील अभिनव आहे. ती कलाकामिनी आहे. विश्वाला माहिनी घालण्याची शक्ती त्या भाषेमध्ये आहे, सौंदर्य आहे. म्हणून ज्ञानेश्वरांसंबधी बोलताना मी कोणत्याही प्रकारची अतिशयोक्ती करत नाही. उलट ती अल्पोक्ती होईल. उनोक्ती होईल. कारण शब्दातून, विशेषणातून हे सांगता येत नाही. रघुवंशाच्या प्रारंभी कालिदासाने जो श्लोक लिहला आहे तो मला आठवतो. सूर्यापासून निर्माण झालेला रघुवंश कुठे आणि त्याचे वर्णन करणारा माझ्यासारखा अल्पमती कवी कुठे! माझा हा प्रयत्न म्हणजे एक लहानशी होडी होऊन महासागर पार करण्याचा आहे. कालिदासासारख्या महाकवीला जाणवत होते की जे भव्य असतं, जे संपन्न असतं ते शब्दांच्या माध्यमातून

भूमिका आहे. रंग येण्यासाठी अहंकाराचा गंध येणे आवश्यक आहे. विनय व अहंकार यांचे मिश्रण इथे झाले आहे ते आपल्या मनाला प्रसन्न करुन टाकते.

ज्ञानेश्वरांचा दृष्टीकोन सौंदर्यवादी होता. जीवनातले सगळे रस ज्ञानेश्वरीत आढळतात. भक्ती आहे, कारुण्य आहे, शृंगाराची सोज्वळ उदाहरणे आहेत. शुद्ध सौंदर्य भावना त्यांच्याजवळ होती. जीवनावर प्रेम करणे, जीनाचे सर्व रंग रंगवणे, रंगछटा, गंधछटा समूर्त करणे ही त्यांची आकांक्षा होती. हे भगवद्‌गीतेत नाही. पण त्याचा आशय स्पष्ट करण्याचे काम ज्ञानेश्वरांच्या प्रतिभेने केले. ज्ञानेश्वर कवी होते. जीवनावर भाष्य करणारा अनुभव घेणारा हा कवी आहे. प्रत्यक्ष अनुभव, परोक्ष अनुभव हे दोन प्रकार अनुभवाचे आहेत. परोक्ष अनुभव उत्कटपणे घेणारा कलावंत असतो. तो कल्पनाशक्ती व भावशक्तीच्या पंखांनी अनुभवाच्या आकाशात विहार करू शकतो. त्यांनी प्रत्येक भावनेचं स्वागत केलं आहे. आकाश, समुद्र, सूर्य, चंद्र, धबधबे, वसंत ऋतू आहे सहाही ऋतूचे वर्ण आहे. रंगासक्ती, मेधासक्ती पाहिली की वाटतं रोमँटीक कवितेचं दुसरे उदाहरण नाही.

हा सरस्वतीचा अवतार आहे. हा महाकवी, प्रतिभावंत कवी आहे. कवित्व कसं असावं हे सांगण्याचा प्रयत्न त्यांनी केला.

वाचे बरवे कवित्व । कवित्वे बरवे रसिकत्व
रसिकत्व बरवे परतत्त्व । स्पर्शू जैसा।

परतत्त्वांचा स्पर्श होणे हे श्रेष्ठ काव्याचे लक्षण आहे. परतत्त्व म्हणजे अंत:करणातील उदात्त भावनेचा स्पर्श होणे. हे माणसामधले देवत्व सत्य, शुभंकर, उत्कट सारे शब्दातून प्रगट करण्याची ओढ वाटणे म्हणजे तरतत्त्व होय.

उपमा, उपमान अलंकार, दृष्टांत यांची रेलचेल आहे. रूप, रंग, रस, ध्वनी सगळे शब्द आले. काव्यशास्त्र, जीवनाचे शास्त्र समजून घेतले. भगवद्‌गीता नेमके काय सांगते ते सांगितले. पसायदान विश्वाला प्रकाश देणारे, अक्षरगीत आहे. ज्ञानेश्वरांच्या व्यक्तित्वाशी संवाद पसायदान ऐकल्याने होतो. हे विधान गीत आहे. सौंदर्य, सामर्थ्य निर्माण करणारे महनीय गीत आहे. ज्ञानेश्वरांचे असामान्यत्व त्यांच्या लहान शब्दांच्या संपुष्टात दिसते. १३ व्या अध्यायातील ‌‌ङ्कअहिंसाङ्घ या शब्दावर

सव्वाशे ओव्या लिहिल्या आहेत. कल्पना, भावना, विचार सौंदर्य आहे. व्यक्तित्वाची श्रेष्ठता आहे. ज्ञानेश्वर देश-प्रांताविषयी बोलत नाहीत. विश्व-जगा विषयी बोलतात. विश्वात्मके देवे म्हणतात.

त्रिभुवन आनंदाने भरून टाकण्याची प्रतिज्ञा त्यांनी केली. त्यांचा महाभारत, रामायण, अनेक धर्मशास्त्रे, उपनिषदे या सर्वांचा अभ्यास होता. दु:खाची वर्णने ज्ञानेश्वरीत आहेत. पण दु:खमूलकता कमी करून सुखाचे बीजारोपण करायला ज्या संतानी सांगितले, त्यात ज्ञानेश्वर सर्वात श्रेष्ठ संतकवी आहेत.

(कै. डॉ. निर्मल कुमार फडकुले याचे हे व्याख्यान ध्वनिफितीमध्ये होते. ती ध्वनिफित मंदाकिनीताई फडकुले यांनी उपलब्ध करुन दिली व संपूर्ण सहकार्य केले. त्याबद्दल त्यांचेही मन:पूर्वक आभार.)

व्याख्यान नेमके कसे असावे, कसे असते, याचा थोडाफारअंदाज या दोन व्याख्यानांवरून येता येईल. तसे महाराष्ट्रात अनेक व्याख्याते आहेत. त्यांच्या व्याख्यांनाची पुस्तकेही उपलब्ध आहेत. वक्तृत्वाचे तंत्र-मंत्र समजून घेतल्यावरही चांगली व्याख्याने ऐकली पाहिजेत हे तितकेच खरे आहे. श्रोतृवर्ग जसा असेल तसे व्याख्यानाचे स्वरूप बदलते. त्यामुळ आपल्या जवळ ज्ञानाचे भांडार भरपूर पाहिजे. श्रवण, वाचन, मनन, चिंतनख अभ्यास, अनुभव, निरीक्षण ही चांगल्या व्याख्यानासाठी आवश्यक असलेली अंगे आहेत. एक तास जर आपल्याला बोलायचे असेल तर आपल्याजवळ दोन-अडीच तास बोलण्याइतकी माहिती हवी. मुद्दाम वेगवेगळ्या विषयांवरची व श्रोत्यांसमोरची दोन व्याख्याने उदाहरणांदाखल दिली आहेत. डॉ. फडकुले यांचेही भाषा प्रभुत्व, शब्द प्रभुत्व या व्याख्यानांवरून दिसते. वक्तृत्वाचा सरावच व्हावा. आपण ज्ञानेश्वरांइतके श्रेष्ठ नाही.

तेणे कारणें मी बोलेन । बोली अरूपांचे रूप दावीन ।।
अतींद्रिय परी भोगवीन । इंद्रिया करवीं ।।
असे फक्त तेच म्हणू शकतात. तेवढे नाही तरी किमान
नातरी बालक बोबडा बोलीं । कां वांकुडा विचुका पाऊली ।
ते चोल करूनि माऊली । रिझे जेवीं ।।
असं म्हणायला हरकत नाही.

नियम ३ :

नामांच्या व सर्वनामांच्या अनेकवचनी सामान्यरूपांवर विभक्तीप्रत्यय व शब्दोयोगी अव्यय लावताना अनुस्वार द्यावा. उदा. - लोकांना, मुलांनी, तुम्हांस, लोकांसमोर, घरांपुढे.

नामाला किंवा सर्वनामाला विभक्तिप्रत्यय किंवा शब्दयोगी अव्यय लागण्यापूर्वी त्याचे जे रूप हाते त्याला ङ्कसामान्यरूपङ्ग असे म्हणतात. उदा. - ङ्कपत्रङ्ग या शब्दाला तृतीया विभक्तीचा प्रत्यय लावल्यास ङ्कपत्रानेङ्ग असे रूप होते. यातील ङ्कपत्राङ्ग हे सामान्य रूप होय.

या नियमानुसार, नामाच्या व सर्वनामाच्या अनेकवचनातील सामान्यरूपांवर विभक्तीप्रत्यय लावताना किंवा शब्दयोगी अव्यय लावताना अनुस्वार द्यावयाचा आहे. उदा. - आदेशांत, विभांगाकडून, सदस्यांच्या, पुस्तकांवर, सूचनांची, त्यांच्याकडून यांसारख्या शब्दांच्या बाबतीत अनुस्वार देणे आवश्यक आहे. शब्दांच्या एकवचनी सामान्यरूपावर अनुस्वार देऊ नये. अनेकवचनी सामान्यरूपावर अनुस्वार दिल्यानेच एकवचन व अनेकवचन यांतील भेद स्पष्ट होतो. घरातील (ए.व.)- घरांतील (अ.व.), पुस्तकाचा (ए.व.)- पुस्तकांचा (अ.व.), त्यांच्याकडून (ए.व.) - त्यांच्याकडून (अ.व.) या उदाहरणांवरून हे दिसून येईल.

आदरार्थी बहुवचनाच्या वेळीही असा अनुस्वार दिला पाहिजे. उदा.- राज्यपालांचे अभिभाषण, मुख्यमंत्र्यांचा दौरा, तुम्हांला, आपणांस.

नियम : ४

वरील नियमांव्यतिरिक्त कोणत्याही कारणांसाठी व्युत्पत्तीने सिद्ध होणारे वा ना होणारे अनुस्वार देऊ नयेत.

या नियमानुसार स्पष्ट किंवा अस्पष्ट उच्चार न होणारा कोणताही अनुस्वार शब्दांवर द्यावयाचा नाही. उदा. - घरे, रूपें, नामे, पांच, कारणे बोलणे, काळीं, नांव, कां, कीं, कांच, वांचणे, जेव्हां, तेव्हां, जों, तों, कांही, घरी लिपिकाने यांसारख्या शब्दांत अनुच्चारित अनुस्वार देण्याची आता गरज नाही.

२ ऱ्हस्व-दीर्घ

नियम ५ :

मराठीतील तत्सम इकारान्त आणि उकारान्त शब्द दीर्घान्त लिहावे. उदा.- कवी, मती, गती, गरू, इतर शब्दांच्या अंती येणारा इकार व उकार दीर्घ लिहावा. उदा- पाटी, जादू, पैलू, विनंती, ही (शब्दयोगी अव्यय). अपवार : - आणि, नि.

स्पष्टीकरण - परंतु, यथामति, तथापि इत्यादी तत्सम अव्यये ऱ्हस्वान्त लिहावी. तसेच, सामासिक शब्दांतही तत्सम (ऱ्हस्व) इकारान्त व उकारान्त शब्द पूर्वपद असातान ऱ्हस्वान्तच लिहावे. उरा. - बुद्धिवैभव, कविमन, गतिशील.

मराठी भाषेत ऱ्हस्व-दीर्घ लेखनासंबंधी काही नियम आहेत. परंतु, लिहिणाऱ्याकडून घाईगर्दीत बऱ्याच वेळा हे नियम काटेकोरपणे पाळले जात नाहीत. मराठी भाषेत संस्कृत भाषेतील बरेच शब्द जसेच्या तसे स्वीकारले गेले आहेत. उदा.-कवि, मति, गति, गरु, वस्तु, निवृत्ति, नियुक्ति, इत्यादी. हे शब्द संस्कृत असून मराठीत वापरल्या जाणाऱ्या अशा मूळ संस्कृत शब्दांना ङ्कतत्समङ्ग शब्द म्हणतात.

असे इकारान्त व उकारान्त शब्द मराठीत वापरताना ते दीर्घान्त लिहावेत. म्हणजे ङ्ककविङ्ग, ङ्कवस्तुङ्ग,ङ्कनियुक्तिङ्ग हे शब्द ङ्ककवीङ्ग,ङ्कनियुक्तीङ्ग असे लिहावेत.

व्यक्तिनामे, ग्रंथनामे, शीर्षके व सुटे ऱ्हस्वान्त तत्सम शब्द मराठीत दीर्घान्त लिहावे. उदा.-हरी, भवमूर्ती, मनुस्मृती, द्विबिंदु वर्गीकरण पद्धती, कृषी, कुलगुरु इत्यादी.

मराठी भाषेतील पाटी, जादू, पैलू, विनंती, ही (शब्दयोगी अव्यय) यांसारखे शब्द नियमांप्रमाणे दीर्घान्त लिहिण्यात यावेत. असे असले तरी, ङ्कआणिङ्ग व ङ्कनिङ्ग ही मराठीतील दोन अव्यये ऱ्हस्वान्त लिहावी. तसेच मूभ संस्कृतातून आलेली ङ्कपरंतु, यथास्थिति, तथापि, अद्यापि, इति, प्रभूति, कदापिङ्ग यांसारखी (तत्सम) अव्यये ऱ्हस्वान्तचं लिहावीत. या अपवादाप्रमाणेच सामासिक शब्द लिहताना समासाचे पूर्वपद (पहिला शब्द) तत्सम ऱ्हस्वान्त शब्द असेल (म्हणजेच मुळात संस्कृतात ऱ्हस्वान्त असेल) तर ते पूर्वपद ऱ्हस्वान्तच लिहावयाचे आहे. दीर्घान्त असेल तर ते दीर्घान्त लिहावयाचे आहे. उदाहरणार्थ ङ्कबुद्धीङ्ग, हा शब्द दीर्घान्त

अपवाद म्हणून दिलेल्या शब्दाप्रमाणे मनुष्य, बहुत, विपुल, अंकुर, अद्‌भुत, विधुर, जटिल, मलिन, कुटिल, साहित्य, उचित, मंदिर, विहित, जीवित, शारीरीक, मानसिक, इत्यादी तत्सम (मुळात संस्कृत असलेले) शब्द मात्र ऱ्हस्वोपान्त्य लिहावयाचे आहेत.

मराठी शब्दांतील अनुस्वार, विसर्ग किंवा जोडाक्षर यांच्या पूर्वीचे इकार व उकार सामान्यतः ऱ्हस्व असतात. उदा.-भिंग, पिंप, नारिंग, गुंज, धुंद, सुंठ, खुंटी, कुंची, निःपक्षपातीपणे, छि्ःथः, भिस्त, विस्तव, मुक्काम, इत्यादी. परंतु तत्सम शब्दांत ते मुळाप्रमाणे ऱ्हस्व किंवा दीर्घ लिहावेत. उदा.-चित्र, पुण्य, पुत्र, वरिष्ठ, पूज्य, इत्यादी.

मागील नियम ३ मध्ये आपण सामान्यरूप म्हणजे काय हे पाहिले आहे. असे सामान्यरूप होताना स्वरांमध्ये जे ऱ्हस्व-दीर्घ बदल घडतात त्यासंबंधीचे विवेचन पुढील नियमात केले आहे.

नियम ८ :

उपान्त्य दीर्घ ई-ऊ असलेल्या शब्दांचा उपान्त्य ईकार-ऊकार उभयवचनी सामान्यरूपाच्या वेळी ऱ्हस्व लिहावा. उदा.-गरिबास, वकिलांना, सुनेला, वसुलाची, नागपुरास. अपवाद : दीर्घोपान्त्य तत्सम शब्द.- उदा.- शरीरात, गीतेत, सूत्रास, जीवास.

या नियमतानुसार गरीब-गरिबास, वकील-वकिलांना, सून-सुनेला, वसूल-वसुलाची, नागपूर-नागपुरास या शब्दाप्रमाणेच समजूत-समजुतीने, निवडणूक-निवडणुकीत, तपशील-तपशिलात, इत्यादी शब्दांतील उपान्त्य ईकार व ऊकार एकवचनी व बहुवचनी सामान्यरूपाच्या वेळी ऱ्हस्व लिहावा लागतो.

परंतु शब्द तीन अक्षरी असून त्याचे पहिले अक्षर दीर्घ असेल तर अशा शब्दांच्या सामान्य रूपात उपान्त्य ई-ऊ यांच्या जागी ङ्कअङ्ख आल्याचे दिसते. उदा.- तालीम-तालमीचा, तालमीत, बेरीज-बेरजेला, बेरजेत, पाटील-पाटलाने, पाटलाचा, माणूस-माणसाला, माणसाचा, लाकूड-लाकडाने, लाकडाचा, इत्यादी. या ठिकाणी वरील नियम लागत नाही. मात्र पहिले अक्षर ऱ्हस्व असल्यास हा ङ्कअङ्ख विकल्पाने होतो. म्हणून जेव्हा विकल्पामुळे ङ्कअङ्ख आदेश करण्यात येत

नाही, तेव्हा वरील नियम लागू झाल्याने उपान्त्य ई-ऊ ऱ्हस्व होतात. उदा.-परीट-परटास, परिटास.

उपान्त्य ङ्कई-ऊङ्ख असलेल्या तत्सम (म्हणजेच मुळात संस्कृत असलेल्या) शब्दांच्या बाबतीतही वरील नियम लागू करता येणार नाही. उदा.-परीक्षा, वीर, गीत, दूत, सूत्र, शरीर, रीती, पूर्व, विद्यापीठ, न्यायाधीश या शब्दांची सामान्यरूपे होताना परीक्षेत, विराने, गितात, दुतास, सुत्रातील, शरीरात, विद्यापिठाने, न्यायाधिशाचा अशी रूपे होत नाहीत. त्यांतील ई व ऊ हे स्वर दीर्घच राहतात. त्यांची परीक्षेत, वीराने, गीतात, दूतास, सूत्रातील, शरारास, विद्यापीठाने, न्यायाधीशाचा ही योग्य रूपे होत.

इतर काही विशेष.

शब्दांचे उपान्त्य अक्षर ङ्कईङ्ख किंवा ङ्कऊङ्ख असेल तर सामान्यरूपात ङ्कईङ्ख च्या जागी ङ्कयङ्ख येतो किंवा ङ्कऊङ्ख च्या जागी ङ्कवङ्ख येतो. उदा.-फाईल-फाईलीत, देऊळ-देवळात, पाऊस-पावसात.

पुल्लिंगी शब्दाच्या शेवटी ङ्कसाङ्ख असल्यास सामान्यरूपाच्या वेळी ङ्कशाङ्ख होतो. (ङ्कश्याङ्ख होत नाही). उदा. पैसा-पेशाचा, घसा-घशाचा, ससा-सशाचा.

पुल्लिंगी शब्दाच्या शेवटी असलेला ङ्कजाङ्ख सामान्यरूपात तसाच राहतो. (त्याचा ङ्कज्याङ्ख होत नाही.) उदा.-मांजा-मांजाने, गांजा-गांजाचे, सांजा-सांजाची.

मधल्या अक्षरातील ङ्ककङ्ख किंवा ङ्कपङ्ख चे द्वित्व सामान्यरूपाच्या वेळी निघून जाते. उदा.-रक्कम-रक्कमेचा, तिप्पट-तिपटीने.

मधल्या ङ्कमङ्ख पूर्वीचे अनुस्वारसहित अक्षर अनुस्वारविरहित होते. उदा.-अंमल-अंमलात, किंमत-किंमतीचा, गंमत-गंमतीने, हिंमत-हिंमतीने.

ऊकारान्त विशेषनामाचे सामान्यरूप होत नाही. उदा.-गणू-गणूस, शकू-शकूस.

धातूला ङ्कऊङ्ख किंवा ङ्कऊनङ्ख प्रत्यय लावताना धातूच्या शेवटी ङ्कवङ्ख असेल तरच ङ्कवूङ्ख किंवा ङ्कवूनङ्ख होईल. उदा.-चाव-चावू-चावू, लाव-लावू-लावून, जेव-जेवून-, खा-खाऊ-खाऊन, गा-गाऊ-गाऊन, पी-पिऊ-पिऊन, धू-धुऊ-धुऊन.

राहणे, पाहणे, वाहणे अशी रूपे वापरावी. रहणो-राहाणे, पहाणे-पाहाणे, वहाणे-वाहाणे, अशी रूपे वापरू नयेत. आज्ञार्थी प्रयोग करताना ङ्करहा, पाहा, वाहाङ्ग यांजबरोबरच ङ्करहा, पहा, वहाङ्ग ही रूपे वापरण्यास हरकत आहे.

नियम १७ :

ङ्कइत्यादीङ्ग व ङ्कहीङ्ग (अव्यय) हे शब्द दीर्घान्त लिहावे. ङ्कअन्‌ङ्ग हा शब्द व्यंजनात लिहावा.

ङ्कइत्यादीङ्ग हे अव्यय नसून विशेषण आहे. त्यामुळे ते दीर्घान्त लिहावे.

नियम १८ :

पद्यात वृत्ताचे बंधन पाळताना ऱ्हस्वदीर्घाच्या बाबातीत हे नियम काटेकोरपणे पाळता येणे शक्य नसल्यास कवीला तेवढ्यापुरते स्वातंत्र्य असावे.

***

लेखक परिचय व आशयसूत्रे

१ छत्रपती शिवाजी महाराज

(१९३५)

कथा, कविता, कांदबरी, चरित्र, नाट्य, वैचारिक साहित्य, समीक्षा आणि ललित लेखनकार म्हणून ओळख. अत्यंत प्रतिकूल परिस्थितीत एम.ए.पर्यंतचे शिक्षण साहित्य विशारद व हिंदी प्रवीण असलेले नलगे यांचे ङ्कअंगाईङ्ख, ङ्करानकरवंदङ्ख, ङ्कअशावेळीङ्ख, ङ्कअशीच एक वाटङ्ख, ङ्कहुरडाङ्ख, ङ्कआक्रितङ्ख, ङ्कआगराळङ्ख, ङ्कदारकोड,ङ्ख इ. बारा कथासंग्रह प्रकाशित. तसेच ङ्कआगीन फूलङ्ख, ङ्कगस्तङ्ख, ङ्कशहाळीङ्ख, ङ्कदेवाची साक्षङ्ख आणि काफिला इ. कादंबऱ्या व ङ्कमराठी साहित्याचे उदयरंगङ्ख हा समीक्षा ग्रंथ.

ङ्कगावाकडची मातीङ्ख, ङ्कचंद्रबनातल्या सावल्याङ्ख, ङ्कझुंझरूकङ्ख व ङ्कमंतर कैफङ्ख

हे ललित लेखसंग्रह प्रकाशित. या शिवाय ङ्कदिंडीङ्ख काव्यसंग्रह, ग्रामीण साहित्य, ङ्कअपेक्षा आणि उपेक्षाङ्ख अध्यक्षीय भाषणांचा संग्रह व दक्षिण महाराष्ट्र साहित्या पत्रिका चे संपादक.

अक्षराचं बेट

ङ्कचंद्रबनातील सावल्याङ्ख या चंद्रकुमार नलगे लिखित ललित गद्यात समाविष्ट या उताऱ्यामधून ग्रामजीवनात धार्मिक भावनांना व श्रद्धा-अंधश्रद्धांना असलेले महत्त्व, शिक्षणाकडे त्यांचा पाहण्याचा दृष्टीकोन विचित्र होतो. शिवाय ग्राम जीवनात निसर्गाला प्राप्त झालेले अनन्य साधारणत्व, मानवी मनांना आकर्षण असणारा लतावेली, त्यांचे दरवळणारे सुगंध आणि बोरूची सारख्या त्रिखंडात सुंदर असणाऱ्या ङ्कअक्षराचं बेटङ्ख बेटाचं महत्त्व येथे नलगे विषद करतात.

****

४ अरविंद ताटके

ङ्कभारत दोशी स्मृतिग्रंथङ्ख, उद्योगपती वालचंद हिराचंद गांधी, उद्योगपती लालचंद हिराचंद गांधी इत्यादी चारित्र्यलेखन केले आहे. उद्योग व्यवसायात यशस्वी झालेल्या व्यक्तींची चरित्रे लिहून पुढील पिढीला उद्योग व्यवसायासाठी मार्गदर्शक व प्रेरणादायी विचार प्रस्तुत प्रकरणात मांडले आहे.

एक थोर चरित्रकार म्हणून त्यांची ख्याती आहे. त्यांनी भारत दोशी स्मृतीग्रंथ उद्योगपती वालचंद हिराचंद गांधी उद्योगपती लालचंद हिराचंद गांधी इत्यादी चरित्रग्रंथाचे लेखन केले आहे. उद्योग व्यवसायात यशस्वी झालेल्या महान व्यक्तींचे चरित्र पिढीला प्रेरणा देतील या उद्देशाने मराठीसाहित्यात चरित्राची भर घातली आहे. प्रस्तुत प्रकरणाचा हाच उद्देश आहे.

****

७ महदंबा (११५०-१२२५)

महानुभावपंथातील आद्यकवयित्री. शके ११५० रोजी रावसगाव येथे जन्म. महदाईसा व रुपाई ऊर्फ महदंबा याच नावाने तिचा गौरवपूर्ण उल्लेख केलेला आहे. तिने धवळे लिहिले. सतेज बुद्धीमत्ता, विलक्षण चौकसबुद्धी आणि अलौकिक प्रतिभा इ. गुणांमुळे ती सर्वपरिचित आहे. ङ्कतवं देवो पातले नगरा समीप धवळेङ्ख या सुप्रसिद्ध ग्रंथातून घेतलेले कडवे आहे. श्री कुंडिनपुराजवळ श्रीकृष्णयात्रा येऊन थांबते. तेव्हाचा प्रसंग आसून श्रीकृष्णाचा जवळ आल्या भीमक त्यास उत्कटभक्तीने व उत्सफूर्तपणे सामोरे जातो. रुक्मिणीविवाहासाठी इच्छा व्यक्त करतो. एवढेच नव्हे तर त्याच मनोमन आकांक्षा असते. पुढे श्रीकृष्ण-रुक्मिणी विवाह समारंभ विधियुक्त करण्याचा घाट घालणारा भीमक व भीमकाची क्षणचित्रे धवळ्यात याप्रसंगी आढळतात.

****

७ फादर स्टीफन्स (१५४९-१६१९)

फादर स्टीफन्स हे ख्रिस्ती धर्मीय कॅथेलिक पंथीय संत होते. इंग्लंडमधून ते रोमला आले आणि जेजुईट सोसायटीत दाखल झाले. त्यावेळी सेंट झेवियर या धर्मोपदेशकाने केलेले काम पाहून त्यांनाही भारतात काम करण्याची प्रेरणा झाल्यामुळे ते वयाच्या तिसाव्या वर्षी गोव्यात आले. एक वर्ष त्यांनी वसईच्या शिक्षण केंद्रात मराठी भाषेचे अध्यापनही केले. गोव्यात धर्मप्रसार करताना त्यांनी गोव्याची कोकणी बोली आणि ग्रंथभाषा यांचा अभ्यास केला.

स्टीफन्स यांनी पोर्तुगीज भाषेत गोमंतक बोलीचे व्याकरण लिहिले. तर गोमंतक बोलीत ख्रिस्ती धर्मतत्त्वांची प्रश्नोत्तरी व मराठी भाषेत क्रिस्त-पुराण हे लेखन केले.

प्रस्तुत रचना क्रिस्त-पुराण मधील प्रारंभ असून हे मराठी पुराणांना प्रातिपुस्तक म्हणून लिहिले आहे. येशू ख्रिस्तीचे ते मराठी पुराण असून त्यातील भाषासौंदर्य प्रतिमासृष्टी आणि भावनोत्कटता लक्षणीय आहे. या रचनेत स्टीफन्स यांनी येशूची स्तुती करून मराठी भाषेचा महिमा गायिलेला आहे.

****

१० अरुण कोल्हटकर (१९३२-२००४)

मराठीतील एक महत्त्वाचे कवी. कोल्हापुरात जन्मलेल्या अरुण कोलटकरांचे शालेय शिक्षण तेथील राजाराम माध्यमिक विद्यालयात झाले. त्यांनी मुंबईच्या सर जे. जे. स्कूल ऑफ आर्ट्स ची पदविका प्राप्त केली. मुंबईतच जाहिरात क्षेत्रात त्यांच्या ग्राफिक्स डिझायनर म्हणून काम केले. १९५५ पासून त्यांच्या कविता प्रसिद्ध होऊ लागल्या. मराठी साहित्यात १९६० नंतर सुरू झालेल्या लघुअनियतकालिक चळवळीतील ते एक महत्त्वाचे कवी होते. कवी दिलीप चित्रे यांच्यासोबत त्यांनी शब्द या अनियतकालिकाचे संपादनही केले होते.

ज्यांचे अरुण कोलटकरांच्या कविता, चिरीमिरी, द्रोण, भिजकी वही हे मराठी व जेजुरी, काला घोडा पोएम्स, सर्पसत्र हे इंग्रजी कवितासंग्रह आहेत. ङ्कजेजुरीङ्ख ला राष्ट्रकुल स्पर्धेत उत्कट काव्यसंग्रहाचे पारितोषिक मिळाले आहे. तर भिजकी वही या कवितासंग्रहाला २००५ सालचा साहित्य अकादमी पुरस्कार मिळाला आहे.

जाहिरात आणि ॲनिमेशनची दृश्यात्मकता, आशयाची विविधत, आपल्या संस्कृतिकतेचा शोध, मानवी अस्तित्वाचा वेध, त्या अस्तित्वाची निरर्थकता, मिथकांचा, पुराकथांचा नवा अन्वायार्थ, भाषिक सर्जनशीलता ही त्यांच्या काही कवितांची वैशिष्ट्ये.

ङ्कवामांगीङ्ख ही त्यांची प्रसिद्ध कविता असून त्यात रुक्मिणीच्या प्रतीकातून पुरुष परंपरेने भारतीय स्त्रीवर लादलेल्या बंधनाचे, तिच्या एकटेपणाचे व आता तिला आलेल्या आत्मभानाचे दर्शन घडविले आहे. कवितचे लय लोकसाहित्यातील स्त्रीगीतासारखी असून त्यातून कवीच्या भाषिक सामर्थ्याचा प्रत्यय येतो.

****

११ संजीवनी (संजीवनी रामचंद्र मराठे)
(१९१६-२०००)

शालेय जीवनापासून काव्यलेखन व काव्यगायन. आकाशवाणी, दूरदर्शनवर कार्यक्रम. कविता व बालसाहित्याचे लेखन, काव्यसंजीवनी, राका, संसार, छाया, भावपुष्प, चित्रा, परिमल, चंद्रफुले, मी दिवाणी, प्रद्मपत्र, आत्मीय हे काव्यसंग्रह प्रसिद्ध. गंमत, हसूबाई हळू, बर काग आहे, कौतुक लाडकी लेक, जुई, भारत माझा इत्यादी वाङ्मय प्रसिद्ध.

कवितेची निर्मिती प्रक्रिया निपटणे सांगता येत नाही. या कवितेत ङ्कमी न कुणाला सांगायची कविता स्फुरते कशी असे म्हणत म्हणते, प्रतिमाच्या साह्याने कविता स्फुरते कशीङ्ख हे सुंदरपणे सांगितले आहे. यातील भावार्थ नीट लक्षात घेतला तर काव्यनिर्मितीच्या प्रक्रियेवर प्रकाश पडतो. भावनात्मकता प्रासादिकशैली नादमयात्रा ही त्यांच्या कवितेची काही वैशिष्टये होत.

****

१४ दत्ता हलसगीकर

(गणेश तात्याराव हलसगीकर)(१९३४-२०१२)

आळगी जि. गुलबर्गा हे त्यांचे जन्मगाव सोलापूर येथील लक्ष्मीविष्णु मिलमध्ये प्रशासनात नोकरी. सतत ४० वर्षे कविता, ललित लेखन केले. ङ्कआषाढघनङ्क उन्हातल्या चांदण्यात, चाहूल वसंताची, सहवास, करुणाघन, कोशातून बाहेर इत्यादी कवितासंग्रह प्रसिद्ध आहेत. तसेच झोका, आई, जादूची पेटी, सुटी आली रे सुटी, रंग झेलू, गंध झेलू, ओळखा कोण इ. बालकवितासंग्रह. तर पाझर आस्थेचे, तरुणांसाठभ दासबोध, बहिणाबाईची गाणी, शब्दरुपी मी, मनातले, काही इ. ललित साहित्याचे लेखन प्रकाशित आहेत. ङ्कउंचीङ्क हा कविता उन्हातल्या चांदण्यात या कवितासंग्रहातील आहे. आपण समाजाला काही देणे लागतो आणि आपण ते समाजाला भरभरुन दि पाहिजे अशी दानशूरपणाची भावना प्रकट केली आहे.

****

१४ ज्योती लांजेवार

SOLAPUR UNIVERSITY, SOLAPUR.

Revised Semester Pattern Syllabus

HISTORY

B. A. PART – I

Paper – I

Shivaji and His Times

(1600 A. D. TO 1707 A. D.)

(w. e. f. June 2013)

Semester – I

UNIT – I :- Background of The Rise of Maratha Power.

A) Political, Social, Economi and Religious.

B) Role of Shahaji, Jijabai & early activities of Shivaji.

UNIT – II :- Shivaji's conflict with the Adilshahi Kingdom.

UNIT – III :- Shivaji's conflict with the Mughals.

UNIT – IV :- Shivaji's coronation & Karnataka expedition.

LIST OF REFERENCE BOOKS

1) Kulkarni, A. R., Maharashtra in the Age of Shivaji, Deshmukh &Comp., Pune, 1969.

2) Kulkarni, A. R., Medieval Maratha Country, New Delhi, 1996.

3) Fukazawa, H., The Medieval Deccan, Oxforx, Bombay, 1991.

4) Desai, S. V., Social Life in Maharashtra Under The Peshwas, Popular, Bombay, 1980.

5) Mahajan, T. T., Industry Trade and Commerce During Peshwa Period, Pointer Publisher, Jaipur, 1989.3

6) Kadam, V. S., Maratha Confederacy, Munishiram Manoharlal, New Delhi, 1993.

7) Chitins, K. N., Socio-Economic Aspects of Medival India, R. K. Chitnis, Poona, 1979.

8) Ranade, M. G., Rise of Maratha Power and Other Essays, Bombay University of Bombay, Bombay, 1961.

9) Dr. Balkrishna, Shivaji The Great, Vol. IV., Balkrishna, Kolhapur, 1940, D. B., Taraporevala, 1932, Kitab Mahal, Bombay, 1932, Arya Book Depot., Kolhapur.

10) Andre Wink, Land and Sovereignty in India : Agrarian Society and Politics under the Eighteenth Century Maratha Swarajya, Cambridge, 1986.

11) Dr. Pawar Jayshingrao, Shvaji Ani Shivkal (Marathi).

12) Athavale Sadashiv, Shvaji Ani Shivkal (Marathi).

13) Jadunath Sarkar, Shivaji and His Times.

14) Jadunath Sarkar, House of Shivaji.

15) Setu Madhavrao Pagadi, Chhatrapati Shivaji.

16) James Grant – Duft. History of the Marathas.

17) अ. रा. कुलकर्णी., शिवकालिन महाराष्ट्र.

SOLAPUR UNIVERSITY, SOLAPUR.
HISTORY
B. A. PART – I
Paper – I
Shivaji and His Times
(1600 A. D. TO 1707 A. D.)
(Revised Syllabus w. e. f. June 2013)
Semester – II

UNIT – I :- Shivaji's Administrative System and Policies.

1) Civil

2) Military

3) Judicial

4) Religious

UNIT – II :- Village Community and Agrarian System.

UNIT – III :- Estimate of Shivaji.

1) Nation Builder

2) Administrator

3) Military Leader

4) Diplomat

UNIT – IV :- Work of Sambhaji, Rajaram and Tarabai.

LIST OF REFERENCE BOOKS

1) Kulkarni, A. R., Maharashtra in the Age of Shivaji, Deshmukh & Comp., Pune, 1969.

2) Kulkarni, A. R., Medieval Maratha Country, New Delhi, 1996.

3) Fukazawa, H., The Medieval Deccan, Oxforx, Bombay, 1991.

4) Desai, S. V., Social Life in Maharashtra Under The Peshwas, Popular, Bombay, 1980.

5) Mahajan, T. T., Industry Trade and Commerce During Peshwa Period, Pointer Publisher, Jaipur, 1989.3

6) Kadam, V. S., Maratha Confederacy, Munishiram Manoharlal, New Delhi, 1993.

7) Chitins, K. N., Socio-Economic Aspects of Medival India, R. K. Chitnis, Poona, 1979.

8) Ranade, M. G., Rise of Maratha Power and Other Essays, Bombay University of Bombay, Bombay, 1961.

9) Dr. Balkrishna, Shivaji The Great, Vol. IV., Balkrishna, Kolhapur, 1940, D. B., Taraporevala, 1932, Kitab Mahal, Bombay, 1932, Arya Book Depot., Kolhapur.

10) Andre Wink, Land and Sovereignty in India : Agrarian Society and Politics under the Eighteenth Century Maratha Swarajya, Cambridge, 1986.

11) Dr. Pawar Jayshingrao, Shvaji Ani Shivkal (Marathi).

12) Athavale Sadashiv, Shvaji Ani Shivkal (Marathi).

13) Jadunath Sarkar, Shivaji and His Times.

14) Jadunath Sarkar, House of Shivaji.

15) Setu Madhavrao Pagadi, Chhatrapati Shivaji.

16) James Grant – Duft. History of the Marathas.

17) अ. रा. कुलकर्णी., शिवकालिन महाराष्ट्र.

18) Jadunath Sarkar, Military History of India.

SOLAPUR UNIVERSITY, SOLAPUR

Revised Semester Pattern Syllabus

B.A. Part- I

INDIAN ECONOMY

(w. e. f. June 2013)

Preamble

This paper intends to enable students to have an understanding of the various issues of the Indian Economy so that they are able to comprehend and critically appraise current Indian Economic problems. For this, it is necessary to be acquainted with the problems of Indian Economy, i.e. Population, Poverty, Unemployment etc. This paper also attempts to have a good deal of understanding about issues of major sectors like Agriculture and Industry in Indian Economy.

SEMESTER – I

1) Introduction :

1.1 Economic Consequences of British rule.

1.2 Economic drain theory.

1.3 Characteristics of Indian Economy since Independence.

2) Indian Population

2.1 Broad Features of Indian Population.

2.2 Problems of over population – causes and measures.

2.3 Population Policy – 2000.

3) Poverty and Unemployment

3.1 Poverty :

Concept, causes and measures.

3.2 Unemployment :

Concept, causes, measures .

4) Problem of Rising Prices

4.1 Meaning and causes.

4.2 Effects

4.3 Measures.

SEMESTER – II

1) Agriculture :

1.1 Place of agriculture in Indian Economy.

1.2 Agricultural productivity – causes of low agricultural productivity – Measures.

1.3 Features of Green Revolution .

1.4 Agricultural Finance – Sources.

1.5 Agricultural Marketing – Defects and Measures.

2) Industry :

2.1 Role of Industry in Indian Economy.

2.2 Small Scale industries – role, problems and measures.

2.3 Industrial Policy of 1956 & 1991.

3) Planning in India :

3.1 Meaning and Broad objectives.

3.2 **Eleventh Five Year Plan :**
Objectives, allocation of resources.

3.3 Concept of LPG Model (Liberalization, Privatization, Globalization) Concept of PURA Model (Providing Urban amenities to Rural Area).

Basic Reading List for Semester I & II.

1. Dutt R. and K.P.M. Sundaram, (2011), **Indian Economy**, S. Chand and Co. Ltd., New Delhi.
2. Dhingra LC, **The Indian Economy – Environment and Policy,** Sultan Chand and Sons, New Delhi.
3. Dutt R.C., **The Conomic History of India Under Early British rule,** Low Price publications, Delhi.
4. Mishra S.K. and V.K. Puri,(2011), **Indian Economy – It's Development Experience,** Himalaya Publishing House, Mumbai.
5. Naurojee D., (1962), **Poverty and Un – British Rule in India,** Low Price Publications, Delhi.
6. Jalan B., **The Indian Economy – Problems and Prospects,** Viking, New Delhi.
7. Dutt R., (Ed.), (2001), **Second Generation Economic reforms in Indian,** Deep and Deep Publications, New Delhi.
8. Planning Commission documents, 11 Five year Plan (2007-12)
9. रायोलकर, दामजी (2012), भारतीय अर्थव्यवस्था, विद्याबुक पब्लीशर्स, औरंगाबाद.
10. पारवेकर, रावसाहेब (2004), भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या विकास विषयक समस्या, मीना प्रकाशन, देवगड, जि.सिंधूदूर्ग.
11. भोसले, काटे, (2012), भारतीय अर्थव्यवस्था, फडके प्रकाशन, कोल्हापूर.
12. दास्ताने, संतोष, (2006), महाराष्ट्र दास्ताने रामचंद्र आणि कंपनी, पुणे.
13. **India 2011,** Publication Division, Ministry of Information and Broadcasting, G.O.L., New Delhi.

Solapur University, Solapur

Nature of Question Paper For Semester Pattern

• Faculty of Social Science

(UG/PG Courses)

(w.e.f. June 2010)

Time - 2 Hours **Total Marks– 50 Marks**

Instruction – (1) All questions are Compulsory.
(2) Figures to the Rights indicate full marks.

Q. 1) **Multiple choice questions (Ten)** **10 Marks**

(With four alternatives)

Q. 2) **Write short Answer of the following** **08 Marks**

(Any four out of six)

Q. 3) **Write short notes** **12 Marks**

(Any four out of six)

Q. 4) **Answer any one long type question of the following**

A

OR **10 Marks**

B

Q. 5) **Long answer type question** **10 Marks**

SOLAPUR UNIVERSITY, SOLAPUR
Semester Pattern Syllabus for B.A. Part - I
(Optional Geography)
Semester - I
(w.e.f. June 2013)
Paper I : Geomorphology

Total Lectures - 50
Total Marks - 50

Course No:- AOG- 101
Objective : -

1. To sensitize the students about background knowledge of Geography, Geology and Environmental Science.
2. To familiarize the students with some geomorphological concepts and processes take place on the earth and within the earth
3. To provide knowledge about atmospheric phenomena

Geomorphology
Contents of the course:

Unit No.	Name of the Unit	Details	Lectures
1	Introduction	Definition, Nature, Scope and Branches of Physical Geography. Importance of Physical Geography	10
2	Lithosphere & Hydrosphere	Interior of the Earth, Wegners theory of continental drift & Configuration of ocean floor: Continental Shelf, Slope, Plains, Trenches, Coral Reefs, ridges and Island only.	10
3	Diastrophic Movements	Meaning and types of Androgenic and Exogamic force. Effects of androgenic forces - Earthquakes & Volcanoes- their origin, causes, distribution, effects on human life	10

Scanned with CamScanner

4.	Weathering and Erosion	Types of Rocks, Meaning & types of weathering. Agents of erosion. Landforms associated with rivers and winds. Effect on human life.	10
5.	Practical (Only theory)	Methods of Showing relief – Hachures. Spot height, hill shading, layer tint and contours. Representation of slopes by contours.	10

Book for References :

1. Dayal P. A. (1996): Text book of Geomorphology, Shukla Book Depot, Patana.
2. Steers J.A. (1964): The Unstable Earth Some Recent Views in Geography, Kalyani Publishers, New Delhi.
3. Dury G.H. (1980): The Face of the Earth, Penguins
4. Pitty A. (1974) : Introduction to Geomorphology, Methuen, London.
5. Small R.J. (1985) : The Study of Landforms, Mc Graw Hill, New York.
6. Summerfield M.A. (1991) : Global Geomorphology, Methuen, London.
7. Kale V. & Gupta (2001): A Element of Geomorphology, Oxford Uni. Press, Calcutta.
8. Thorn bury W.D.(1969) : Principal of Geomorphology, Wiley Eastem
9. Wooldrige S.W. & Morgan R.S. (1959): The Physical Basis of Geography - An outline of Geomorphology, Longman Green & Co, London
10. प्रा. जगताप जे. पी. इतर (२००७) : प्रकृतिक भूगोल, अक्षरलेणं प्रकाशन, सोलापूर

प्रा. के. ए. खतीब : प्राकृतिक भूगोल, मेहता प्रकाशन, कोल्हापूर

Scanned with CamScanner

SOLAPUR UNIVERSITY, SOLAPUR

Semester Pattern Syllabus for B.A. Part- I

(Optional Geography)
Semester- II
(w.e.f.June, 2013)

Name of the Paper: Physical Geography Paper-II (Climatology)

Paper Code No-

Course No-

Lectures per week- 04
Total Lectures- 60
Total Marks- 50

Objectives:-

1. To Sensitize the Students about background knowledge of Environmental Science.
2. To provide Knowledge about atmospheric phenomena.

Climatology

Contents of the course

Unit No.	Name of the Unit	Details	Lectures
1.	Climatology (Weather & Climate)	• Definition, Nature & Scope of Climatology, • Elements of Weather & Climate. • Composition & structure of the Atmosphere, Homosphere, & Heterosphere, • Ozone hole. • The role of Climate in living habitation on Earth.	10
2.	Temperature	• Meaning of Insolation • Factors affecting the distribution of Insolation. • Terrestrial heat balance,	12

Scanned with CamScanner

		• Temperature- factors affecting the distribution of temperature. • Temporal & Geographical distribution of temperature.	
3.	Atmospheric Pressure & Wind	• Atmospheric Pressure- Formation of pressure belts, • Major global pressure belts & their effects. • Planetary winds. • Local winds, • Importance of pressure for human life & impact of human activities on atmospheric pressure.	14
4.	Humidity	• Meaning & types of Humidity, • Adiabatic lapse rate, • Distribution – equilibrium conditions of atmosphere, • Condensation & precipitation & its forms.	14
5.	Practical (Only theory)	• Presentation of climatic data by • Line graph, • Bar graph. • Climograph.	10

Book for References

1. Triwartha G. T. (1968): An Introduction to Climate, Mc Gray Hill Bk Co, New York.

2. Lal D. S. : Climatology, Prayag Pustak Bhavan, Alhabad.

3. Sing Savindar (2000): Climatology, Prayag Pustak Bhavan, Alhabad.

4. Crist Field: Principles of Climatology, Prentice Hall, London.

5.Dr.S.B.Negi (1994):S.J.Publication,Meerat.

Scanned with CamScanner

6.Mr.A.Austin Miller(1979): Climatology,B.I.Publication, Calcutta.

7.Howard Chricthfield (1975): General Climatology , Prenties Publication, Delhi

8.pl.ko.dasa ³1986´ : maansaUna¸ ,p``yaaga p`kaSana ,¸ Alaahbaad.

9.p`a.kocao .p`a.savadI.³1979´ :. hvaamaana prIcaya¸ jamaanadasa AaiNa kMpanaI mauMba[-.

10. p`a.KatIba ³2009´ : hvaamaana Saas~¸ , saMjaoaga P`akaSana kaolhapur

11.Da^^.jagatap ³2010´ : hvaamaana Saas~¸ AxarlaoNaM P`akaSana, , saaolaapur

Scanned with CamScanner

SOLAPUR UNIVERSITY, SOLAPUR

Revised Semester Pattern Syllabus

B.A. PART-I (Sem.I & II)

Political Science

Paper I

INDIAN GOVERNMENT AND POLITICS

(w. e. f. June 2013)

Semester - I

1. Sources and features of the Indian constitution., The Preamble of constitution and its evaluation
2. Fundamental Rights and Fundamental Duties of Indian citizen, Directive Principles of State Policy.
3. A) Union legislature: Lok Sabha and Rajya Sabha : Composition, Powers and functions.

   B) Union Executive: President , Vice President , Prime Minister and Council of Ministers : Powers and Functions Relation between Prime Ministers and Council of Ministers.
4. Judiciary: Supreme Court: Composition, Powers and Functions, Judicial Review.

Semester - II

5. Indian Federal System: Centre State relation and its changing nature.
6. Election Commission: Powers and Functions.
7. Political Parties in India: A) Origin, B) Ideology and Programme , C) Its role in Indian Politics.

   Indian National Congress, Nationalist Congress Party, Communist Party of India, Communist Party of India (Marxist), Bhartiya Janata Party, Bhujan Samaj Party, Samajwadi Party and Republican Party of India.
8. Influencing Factors on Indian Politics: Caste, Region, Money and Media.

Scanned by CamScanner

मराठी भाषांतर

भारताचे शासन आणि राजकारण - पेपर क्र.-१

सत्र-पहिले

१. भारतीय राज्यघटनेच्या निर्मितीची साधने आणि वैशिष्ठ्ये, भारतीय राज्यघटनेचा सरनामा आणि त्याचे मूल्यमापन .

२. मूलभूत अधिकार आणि मूलभूत कर्तव्ये, राज्याच्या धोरणाची मार्गदर्शक तत्वे.

३. अ) केंद्रीय कायदेमंडळ: लोकसभा आणि राज्यसभा- रचना, अधिकार आणि कामे.

ब) केंद्रीय कार्यकारीमंडळ: राष्ट्रपती, उपराष्ट्रपती, प्रधानमंत्री, आणि मंत्रीमंडळ यांचे अधिकार आणि कामे.

४. न्यायमंडळ: सर्वोच्च न्यायालय- रचना, अधिकार आणि कामे, न्यायालयीन पुर्नविलोकन.

सत्र-दुसरे

५. भारतीय संघराज्यपध्दती : केंद्र-राज्य संबंध, भारतीय संघराज्याचे बदलते स्वरूप.

६. निर्वाचन आयोग- रचना, अधिकार आणि कामे.

७. भारतातील राजकीय पक्ष : अ) उद्‌य , ब) विचारप्रणाली आणि कार्यक्रम , क) भारतीय राजकारणातील भूमिका, भारतीय राष्ट्रीय कॉंग्रेस (आय), राष्ट्रवादी कॉंग्रेस, भारतीय कम्युनिष्ट पार्टी, भारतीय कम्युनिष्ट पार्टी (मार्क्सवादी), भारतीय जनता पार्टी, बहुजन समाज पार्टी, समाजवादी पार्टी, रिपब्लिकन पार्टी ऑफ इंडिया.

८. भारतीय राजकारणावर प्रभाव पाडणारे घटक : जात, धर्म, प्रदेश, पैसा आणि प्रसारमाध्यमे.

Scanned by CamScanner

References:

1. Basu D.D. - Introduction to the constitution of India. (X^{th} Edition 1989)
2. Chanda Ashok- Federalism in India A study of Union- State relation.
3. Gajendragadkar P.B.- The Constitution of India.
4. Gupta D.C.- ' India Government and politics.
5. Johari J.C. - Indian Politics
6. Johari J.C. India Government and politics.
7. Baldev Raj Nair, Globalization and Politics in India, Oxford University,2006
8. Zoyahasn, Parties and Party Politics in India, Oxford University,2010
9. देवगिरीकर - भारतीय राज्यघटना
10. महाराष्ट्र शासनाचे प्रकाशन (१९९६) भारताचे संविधान
11. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर - संपादक - बि. सी. कांबळे, भारतीय घटनेची मीमांसा
12. डॉ. वि. म. बाचल - भारतीय राज्यघटना राजकारण
13. डॉ. भा. ल. भोळे - भारताचे शासन व राजकारण
14.

Websites-

The Constitution of India is available on the following website:

http://indiacode.nic.in/coiweb/welcome.html

The government of India website: http://www.india.gov.in/

Scanned by CamScanner

SOLAPUR UNIVERSITY SOLAPUR

Revised Semester Pattern Syllabus

B.A. Part-I

SOCIOLOGY

Paper I

Introduction to Sociology – I

w. e. f. June 2013

Objectives :

1. To introduce Sociology to the students as a major social science.
2. To introduce Sociological concepts.
3. To make the students understand Sociological knowledge.
4. To create social understanding.

Semester – I

1) The Nature of Sociology :

a) Sociology-Definition and Subject-matter.
b) Origin and Development of Sociology.
c) Significance of the study of Sociology.
d) Scientific Method used in Sociology.

2) Basic Concepts :

a) Society - Definition and characteristics.
b) Community – Definition and characteristics.
c) Social Structure – Definition and elements.
d) Status and Role – Definition and inter-relationship between status and role.

3) Social Institutions :

a) Social Institution – Definition, Characteristics and Functions.
b) Family – Definition, Characteristics and Functions.
c) Religion – Definition, Elements and Functions.
d) Education – Definition and Functions.

4) Culture :

a) Culture – Definition and Characteristics.

b) Components of Culture.

c) Culture and Civilization.

d) Culture and Personality.

Essential Books :

Bottomore, T.B., - Sociology : A Guide to Problems and Literature, George Allen and Unwin, Bombay, 1972.

Hariambos, M. – Sociology : Themes and Perspectives, Oxford University Press, New Delhi, 1998.

Inkles, Alex; What is Sociology ? Prentice Hall of India, New Delhi 1998.

Jayaram N. Introductory Sociology Macmillan, Madras, 1998.

Johnson Harry M. – Sociology : A Systematic Introduction : Allied Publishers New Delhi, 1995.

भोईटे उत्तम बी. - 'समाजशास्त्राची मूलतत्त्वे', विद्या बुक्स पब्लिशर्स, औरंगाबाद, १९९७.

खडसे भा. कि. - 'समाजशास्त्राची मूलतत्त्वे', हिमालया पब्लिसिंग हाऊस, मुंबई, २००३.

संगवे विलास - समाजशास्त्र, पाप्युलर प्रकाशन, मुंबई.

जाधव रमेश - समाजशास्त्र

मारुलकर विजय - 'समाजशास्त्र परिचय', फडके प्रकाशन, कोल्हापूर, २००७.

साळुंखे सर्जेरावः समाजशास्त्रातील मुलभूत संकल्पना, नरेंद्र प्रकाशन, पुणे-२, १९९६.

मोरे रामेश्वरः समाजशास्त्र परिचय, अरुणा प्रकाशन, लातूर, २०११.

Introduction to Sociology - II

Semester – II

1) Socialization :

a) Definition and Objectives of Socialization.

b) Stages of Socialization.

c) Agencies of Socialization.

d) Importance of Socialization.

2) Social Group :

a) Definition and Characteristics of Social Group.

b) Bases of Classification of Social Groups.

c) Primary Group and Secondary Group.

d) Reference Group.

3) Social Control and Social Deviance.

a) Definition and Functions of Social Control.

b) Types of Social Control – Formal-Informal, Direct-Indirect, Positive-Negative.

c) Agencies of Social Control.

d) Social Deviance – Definition and Causes of Deviance.

4) Social Change :

a) Social Change – Nature and Definition.

b) Factors Responsible for Social Change.

c) Obstacles in Social Change.

d) Social Mobility – Definition and Types.

Essential Books :

Bottomore, T.B., - Sociology : A Guide to Problems and Literature, George Allen and Unwin, Bombay, 1972.

Haralambos, M. – Sociology : Themes and Perspectives, Oxford University Press, New Delhi, 1998.

Inkles, Alex; What is Sociology ? Prentice Hall of India, New Delhi 1998.

Jayaram N. Introductory Sociology Macmillan, Madras, 1998.

Johnson Harry M. – Sociology : A Systematic Introduction : Allied Publishers New Delhi, 1995.

भोईटे उत्तम बी. - 'समाजशास्त्राची मूलतत्त्वे', विद्या बुक्स पब्लिशर्स, औरंगाबाद, १९९७.

खडसे भा. कि. - 'समाजशास्त्राची मूलतत्त्वे', हिमालया पब्लिसिंग हाऊस, मुंबई, २००३.

संगवे विलास - समाजशास्त्र, पाप्युलर प्रकाशन, मुंबई.

जाधव रमेश - समाजशास्त्र

मारुलकर विजय - 'समाजशास्त्र परिचय', फडके प्रकाशन, कोल्हापूर, २००७.

साळुंखे सर्जेरावः समाजशास्त्रातील मुलभूत संकल्पना, नरेंद्र प्रकाशन, पुणे-२, १९९६.

मोरे रामेश्वरः समाजशास्त्र परिचय, अरुणा प्रकाशन, लातूर, २०११.